

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Μ. Π. Σ. Οικονομία Άμυνα & Ασφάλεια

**Η οικονομική διάσταση της ελληνικής
υψηλής στρατηγικής κατά τη Μικρασιατική
Εκστρατεία**

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ: ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΘΩΜΑΚΟΣ

ΦΟΙΤΗΤΗΣ: ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΓΚΟΥΓΚΟΥΔΗΣ

Καὶ ἔστιν ὁ πόλεμος οὐχ ὄπλων τὸ πλεον ἀλλὰ δαπάνης, δι' ἣν τὰ ὄπλα ὠφελεῖ.

(Ὁ πόλεμος γίνεται λιγότερο με ὄπλα καὶ περισσότερο με χρήματα τα οποία πρέπει να ξοδεύει κανείς για να εἶναι πιο αποτελεσματικὴ ἡ πολεμικὴ προσπάθεια).

ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ, Ἱστορία 1.83.2

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	4
Περίληψη	5
Εισαγωγή – Πολιτικός Ρεαλισμός	5
Κεφάλαιο 1 – Υψηλή στρατηγική, οριοθέτηση και εφαρμογή της κατά τη Μικρασιατική Εκστρατεία	9
1.1 Η έννοια της στρατηγικής.....	9
1.2 Η έννοια της υψηλής στρατηγικής.....	9
1.3 Οριοθέτηση – υλοποίηση της υψηλής στρατηγικής από τον Ελευθέριο Βενιζέλο.....	11
1.4 Οριοθέτηση – υλοποίηση της υψηλής στρατηγικής από τις μετаноεμβριανές κυβερνήσεις	13
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 - Ο Ελληνισμός στη Μικρά Ασία: Ιστορική αναδρομή και γεωπολιτικό πλαίσιο στις αρχές του 20ού αιώνα	16
2.1 Ιστορική αναδρομή.....	16
2.2 Η κατάσταση στις αρχές του 20ου αιώνα.....	18
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 - Η οικονομική διάσταση της Μικρασιατικής Εκστρατείας	23
3.1 Η ελληνική οικονομία στις αρχές του 20ου αιώνα.....	23
3.2 Η οικονομική διάσταση της Μικρασιατικής Εκστρατείας κατά την περίοδο του Ελευθέριου Βενιζέλου.....	26
3.3 Η οικονομική διάσταση της Μικρασιατικής Εκστρατείας κατά την περίοδο των αντιβενιζελικών κυβερνήσεων.....	32
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	37
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	39

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα εργασία πραγματεύεται την υψηλή στρατηγική της Ελλάδας κατά τη διάρκεια της Μικρασιατικής Εκστρατείας (1919-1922) με έμφαση στην οικονομική της διάσταση. Σύμφωνα με τον Clausewitz, «ο πόλεμος είναι η συνέχιση της πολιτικής με άλλα μέσα», κάτι που σημαίνει ότι η πολεμική αναμέτρηση εξυπηρετεί πρωτίστως τους σκοπούς της πολιτικής που τίθενται κάθε φορά. Επομένως, δεν πρόκειται για ένα καθαρά στρατιωτικό φαινόμενο καθώς υπεισέρχονται και άλλοι παράγοντες, μεταξύ των οποίων βρίσκονται η διπλωματία, οι εσωτερικές συνθήκες του κάθε κράτους και φυσικά η οικονομία.

Η αγάπη μου για την ιστορία αποτέλεσε τον πρώτο λόγο επιλογής του συγκεκριμένου θέματος. Η Μικρασιατική Εκστρατεία και η τραγική κατάληξή της, αποτελεί ένα πολύ επώδυνο και συνάμα πολύ ενδιαφέρον κομμάτι αυτής. Επώδυνο γιατί οδήγησε στον ξεριζωμό του ελληνισμού από τον ένα εκ των δύο πυλώνων του μετά από τρεις χιλιετίες συνεχούς παρουσίας. Ενδιαφέρον γιατί στη σύντομη διάρκειά της, ο μελετητής μπορεί να διακρίνει όλα τα χαρακτηριστικά της φυλής μας: πράξεις άφθαστου ηρωισμού και προδοσίας, στιγμές θριάμβων και καταστροφής, ανθρώπινα πάθη και υπέρτατο μεγαλείο. Ο δεύτερος λόγος είναι η διαμονή μου στη Σμύρνη για μεγάλο χρονικό διάστημα ένεκα επαγγελματικών υποχρεώσεων. Δεν υπήρξε μέρα που να μην αναρωτήθηκα πώς ήταν η ζωή στην πόλη μέχρι πριν έναν αιώνα. Η τουρκική μεγαλούπολη του σήμερα απέχει παρασάγγας από την κοσμοπολίτικη πόλη των αρχών του 20ού αιώνα, παρόλο τον ευρωπαϊκό αέρα που αποπνέει. Η αναζήτηση ιχνών της ελληνικής παρουσίας σε κάθε παλιό κτήριο της πόλης, είναι μια αυτόματη και μηχανική διαδικασία.

Η ενασχόλησή μου με το συγκεκριμένο θέμα με βοήθησε να διαμορφώσω μια πληρέστερη άποψη για τους πρωταγωνιστές του δράματος. Πολλοί από αυτούς δεν τιμωρήθηκαν για τα σφάλματά τους, κάποιοι τιμωρήθηκαν υπερβολικά αυστηρά ενώ κάποιοι άλλοι, αντί να πληρώσουν για τα λάθη τους, επωφελήθηκαν από την ταραγμένη κατάσταση που επικρατούσε. Άλλωστε, οι συνθήκες που επικράτησαν μετά την καταστροφή συγκαταλέγονται στις πιο ταραγμένες περιόδους της νεοελληνικής ιστορίας με συνεχή στρατιωτικά κινήματα και δικτατορίες.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να ευχαριστήσω τον επιβλέποντα καθηγητή μου, κ. Δημήτριο Θωμάκο καθώς και τον κ. Κυριάκο Μπραϊμή για την ενθάρρυνση και την πολύτιμη υποστήριξή τους.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στην εισαγωγή της μελέτης αναλύεται ο πολιτικός ρεαλισμός, το αξιολογότερο εργαλείο ανάλυσης της διεθνούς πολιτικής από την αρχαιότητα μέχρι τις μέρες μας. Το πρώτο κεφάλαιο εισάγει την έννοια της στρατηγικής και της υψηλής στρατηγικής ενώ ακολούθως περιγράφεται η οριοθέτηση και η εφαρμογή της υψηλής στρατηγικής από τον Βενιζέλο καθώς και από τις αντιβενιζελικές κυβερνήσεις που ακολούθησαν. Στο δεύτερο κεφάλαιο γίνεται η ιστορική αναδρομή του ελληνισμού στο μικρασιατικό χώρο, τις απαρχές του, την εξέλιξη και τις διάφορες φάσεις που πέρασε στο διάβα των αιώνων. Το κεφάλαιο κλείνει με το γεωπολιτικό πλαίσιο που υπήρχε στις αρχές του 20ού αιώνα. Στο τρίτο κεφάλαιο δίνεται η εικόνα της ελληνικής οικονομίας στα χρόνια που προηγήθηκαν της Μικρασιατικής Εκστρατείας και ακολουθεί η περιγραφή της οικονομικής πολιτικής κατά την περίοδο του Βενιζέλου καθώς και κατά την περίοδο των μετανοεμβριανών κυβερνήσεων. Η εργασία κλείνει με την παράθεση των συμπερασμάτων σχετικά με την εφαρμοσθείσα υψηλή στρατηγική των δύο περιόδων.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα μελέτη προσεγγίζεται σύμφωνα με τις αρχές του πολιτικού ρεαλισμού, ο οποίος είναι το πλέον αξιόπιστο εργαλείο ανάλυσης της διεθνούς πολιτικής από τον 5^ο αιώνα π.Χ. μέχρι και σήμερα.¹ Ο θεωρητικός πυλώνας της είναι η Θουκυδίδεια Παράδοση, η οποία συνοπτικά μπορεί συνοπτικά να περιγραφεί «ως μια αξιολογικά ουδέτερη αναπαράσταση, ανάλυση, σύνθεση και κατάδειξη μιας συνομαδωσής επαληθευμένων εμπειρικά παραδοχών και ηθικοκανονιστικών αποδοχών για την κατανόηση των διλλημάτων και των προβλημάτων των διεθνών σχέσεων –

---

¹ Για τον πολιτικό ρεαλισμό δεξ: Κωνσταντίνος Κολιόπουλος, «Η υψηλή στρατηγική της Αρχαίας Σπάρτης», (Αθήνα, Εκδόσεις Ποιότητα, 2007), σελ. 19-27, John J. Mearsheimer, «Η τραγωδία της πολιτικής των μεγάλων δυνάμεων», (Αθήνα, εκδόσεις Ποιότητα, 2009), σελ. 51-64, John Baylis & Steve Smith, «Η παγκοσμιοποίηση της διεθνούς πολιτικής», (Αθήνα, Εκδόσεις Επίκεντρο, 2007), σελ. 230-256, Μαίρη Μπόση, «Η διεθνής ασφάλεια στον μεταψυχροπολεμικό κόσμο», (Αθήνα, εκδόσεις Ποιότητα, 2014), σελ. 25-69

δηλαδή του διακρατικού ανταγωνισμού, του πολέμου, των συμμαχιών, της ισορροπίας δυνάμεων, του κατευνασμού, του διπλωματικού εξαναγκασμού, της αποτροπής, του ρόλου των διεθνών θεσμών – διεθνούς δικαίου κ.α.». ² Επομένως, απολήγει σε μια ορθολογιστική κοινωνικοπολιτική διαδικασία διαμόρφωσης και εφαρμογής της υψηλής στρατηγικής προασπίζοντας κατ’ αυτόν τον τρόπο τα συμφέροντα επιβίωσης του κάθε κράτους. ³

Όπως είναι φυσικό, κατά το μακρύ χρονικό διάστημα των 25 αιώνων που μεσολάβησε από τότε που «συστήθηκε» για πρώτη φορά η θεωρία του ρεαλισμού μέχρι σήμερα, υπήρξαν κάποιες διαφορετικές απόψεις και αντιλήψεις των σημαντικότερων εκπροσώπων του. Έτσι, σήμερα υπάρχουν τρεις κύριες διαφορετικές ρεαλιστικές θεωρίες, ανάλογα με:

(α) τι είναι αυτό που εξωθεί τα κράτη να ανταγωνίζονται για ισχύ και

(β) πόση πολύ ισχύ θέλουν τα κράτη.

Οι κατηγορίες αυτές είναι ο ρεαλισμός της ανθρώπινης φύσης, ο αμυντικός (ή δομικός) ρεαλισμός και ο επιθετικός ρεαλισμός ⁴. Ο πίνακας 1 αποδίδει σχηματικά τα ανωτέρω.

Οι κυριότερες ρεαλιστικές θεωρίες ⁵

	Ρεαλισμός ανθρώπινη φύση	Αμυντικός ρεαλισμός	Επιθετικός ρεαλισμός
Τι εξωθεί τα κράτη να ανταγωνίζονται για ισχύ;	Πόθος για ισχύ εγγενής στα κράτη	Δομή του συστήματος	Δομή του συστήματος
Πόσο πολλή ισχύ θέλουν τα κράτη;	Όση μπορούν να αποκτήσουν. Τα κράτη μεγιστοποιούν τη σχετική τους ισχύ, έχοντας την ηγεμονία ως τελικό τους σκοπό	Όχι πολύ περισσότερη από ό, τι έχουν. Τα κράτη επικεντρώνονται στη διατήρηση της ισορροπίας ισχύος	Όση μπορούν να αποκτήσουν. Τα κράτη μεγιστοποιούν τη σχετική τους ισχύ, έχοντας την ηγεμονία ως τελικό τους σκοπό

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Παρά τις διαφορές αυτές όμως, μια σειρά από βασικές αρχές της θεωρίας τυγχάνουν αποδοχής από όλους:

² Διονύσιος Τσιριγώτης, «Η ελληνική στρατηγική στη Μικρά Ασία 1919-1922», (Αθήνα, εκδόσεις Ποιότητα, 2010), σελ. 25-26

³ Στο ίδιο, σελ. 26

⁴ John J. Mearsheimer, ο.π., σελ. 51-64

⁵ Στο ίδιο, σελ. 63

1) Οι κυριότεροι δρώντες είναι τα κράτη.⁶ Σήμερα είναι τα εθνικά κράτη, στην εποχή του Θουκυδίδη ήταν οι πόλεις - κράτη ενώ κατά την εξεταζόμενη εποχή υπήρχαν τα εθνικά κράτη, τα ήδη προϋπάρχοντα καθώς και αυτά που δημιουργήθηκαν στο τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου με τη διάλυση των πολυεθνικών αυτοκρατοριών (Αυστροουγγαρία, Οθωμανική αυτοκρατορία).

2) Η διεθνής αναρχία. Με τον όρο αυτό δεν νοείται πως στις διεθνείς σχέσεις επικρατεί χάος, αλλά ότι δεν υπάρχει καμία Αρχή υπερκείμενη των κρατών.⁷ Σε αντίθεση με το εσωτερικό τους, όπου υπάρχει η κρατική εξουσία, στο διεθνή χώρο δεν υπάρχει το «100» στο οποίο μπορεί να καλέσει κάποιο κράτος προκειμένου να βοηθηθεί. Έτσι το κάθε κράτος ενεργεί στα εσωτερικά καθώς και στα εξωτερικά του ζητήματα σύμφωνα με τα συμφέροντά του, καθώς δεν υπόκειται σε καμία ανώτερη εξουσία. Επίσης ισχύει η αρχή της αυτοβοήθειας, δηλαδή το κάθε κράτος, από τη στιγμή που δεν υπάρχει καμία Αρχή να προστρέξει σε περίπτωση κινδύνου, οφείλει να μεριμνά από μόνο του για την επιβίωση και την εξυπηρέτηση των συμφερόντων του.

Στην αναρχία δεν υπάρχει αυτόματη αρμονία. Ένα κράτος θα χρησιμοποιήσει βία για να επιτύχει τους στόχους του αν, αφότου εκτιμήσει τις προοπτικές επιτυχίας, αποδίδει μεγαλύτερη αξία σε εκείνους τους στόχους που θέτει, από την αξία που αποδίδει στις απολαύσεις της ειρήνης. Επειδή το κάθε κράτος είναι ο τελικός κριτής των υποθέσεών του κι επειδή οποιοδήποτε από αυτά μπορεί οποτεδήποτε να χρησιμοποιήσει βία, όλα τα κράτη οφείλουν να είναι έτοιμα ανά πάσα στιγμή είτε να αντιμετωπίσουν τη βία με βία, είτε να καταβάλλουν το τίμημα της αδυναμίας.⁸

3) Τα κράτη δίνουν πρωτεύουσα σημασία στην ασφάλειά τους. Αυτό επιτυγχάνεται με τη βελτίωση, ή στη χειρότερη περίπτωση με τη διατήρηση του ισοζυγίου ισχύος μεταξύ του ίδιου και των ανταγωνιστών του. Αυτό που έχει σημασία είναι όχι η απόλυτη αλλά η σχετική ισχύ και γι αυτό το λόγο δεν υπάρχει ποτέ εφησυχασμός, καθώς λόγω της άνισης ανάπτυξης, μπορεί μελλοντικά ο υποδεέστερος αντίπαλος να ανατρέψει την ισορροπία ισχύος προς όφελός του. Είναι πάγια λοιπόν επιδίωξη η απόκτηση ισχύος, καθώς η ισχύ είναι το κύριο «νόμισμα» στη διεθνή πολιτική.⁹

---

⁶ Κωνσταντίνος Κολιόπουλος, ο.π., σελ. 19

⁷ Στο ίδιο, σελ. 80

⁸ Kenneth Waltz, «Ο Άνθρωπος το Κράτος και ο Πόλεμος», (Αθήνα, Εκδόσεις Ποιότητα, 2011), σελ.206.

⁹ Κωνσταντίνος Κολιόπουλος, ο.π., σελ. 22

4) Η προσπάθεια των κρατών να προωθήσουν τα συμφέροντά τους οδηγεί αναπόφευκτα σε συγκρούσεις, λόγω του άναρχου διεθνούς συστήματος. Ενώ δεν αποκλείονται οι διακρατικές συνεργασίες, η έμφυτη επιφυλακτικότητα των κρατών για την ανισοκατανομή των ωφελημάτων τις κάνει πιο δύσκολες. Η άναρχη δομή του διεθνούς περιβάλλοντος οδηγεί πολύ συχνά σε πολέμους ακριβώς επειδή δεν υπάρχει τίποτα για να τον εμποδίσει.

5) Στον πολιτικό ρεαλισμό τα κράτη θεωρούνται ορθολογικοί δρώντες, οι οποίοι πριν δράσουν υπολογίζουν τη σχέση κόστους - οφέλους και ενεργούν κατάλληλα. Η καθημερινή εμπειρία δείχνει όμως πως πολλές φορές υπεισέρχονται διάφοροι παράγοντες κατά τη διαδικασία λήψης αποφάσεων που οδηγούν σε ανορθολογικές ενέργειες. Αυτοί οι παράγοντες μπορεί να είναι τα ιδιαίτερα συμφέροντα διάφορων ατόμων-ομάδων-οργανισμών που σχετίζονται με την εξουσία, το πολιτικό κόστος, ο χρηματισμός ανώτερων αξιωματούχων, η δράση των διαφόρων «λόμπι» κ.τ.λ.¹⁰

6) Η αναρχία που επικρατεί στο διεθνές σύστημα, αναγκάζει τα κράτη να λάβουν τα κατάλληλα μέτρα για να αυξήσουν την ασφάλειά τους, Αυτό όμως έχει ως συνέπεια να μειώνεται η ασφάλεια των άλλων κρατών. Έτσι ανατροφοδοτείται η ανασφάλεια και ο ανταγωνισμός μεταξύ τους που οδηγεί στο γνωστό «δίλλημα ασφαλείας».¹¹

---

¹⁰ Στο ίδιο, σελ. 23

¹¹ Μαίρη Μπόση, ο.π., σελ. 28

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Υψηλή στρατηγική – οριοθέτηση και εφαρμογή της κατά τη Μικρασιατική Εκστρατεία.

1.1 Η έννοια της στρατηγικής

Η έννοια της στρατηγικής έχει διαφοροποιηθεί αρκετά σε σχέση με το παρελθόν.¹² Κατά το παρελθόν ταυτίστηκε με την στρατιωτική στρατηγική και υπό το πρίσμα της γινόταν η προσπάθεια ανάλυσης των πολέμων. Έτσι, σύμφωνα με τον Κλαούζεβιτς, στρατηγική είναι «η χρήση της συμπλοκής για τους στόχους του πολέμου».¹³ Στις μέρες μας όμως ο όρος απέκτησε μία ευρύτερη έννοια. Σύμφωνα με τον Liddell Hart «είναι η τέχνη της κατανομής και της χρησιμοποίησης στρατιωτικών μέσων για την επιτυχία των σκοπών της πολιτικής» ενώ κατά τον Beaufre είναι «η τέχνη της διαλεκτικής δύο αντιτιθέμενων θελήσεων που χρησιμοποιούν βία για να επιλύσουν τη διαφορά τους.»¹⁴ Το συμπέρασμα που συνάγεται από τους ανωτέρω ορισμούς είναι πως την στρατηγική συναπαρτίζουν τρία συστατικά στοιχεία: ο σκοπός, τα διαθέσιμα μέσα και ο αντίπαλος. Η στρατηγική δεν είναι προσόν μόνο των μεγαλοφυών ανθρώπων. Οποιοσδήποτε θέτει έναν αντικειμενικό σκοπό και αγωνίζεται να τον επιτύχει χρησιμοποιώντας τα μέσα που διαθέτει, προσπαθώντας παράλληλα να καταβάλλει τη θέληση του αντιπάλου του, είναι ένας στρατηγιστής.

1.2 Η έννοια της υψηλής στρατηγικής

Η έννοια της υψηλής στρατηγικής είναι ευρύτερη της απλής στρατηγικής. Κατά τον Liddell Hart «ο ρόλος της είναι να συντονίζει και να διευθύνει όλες τις πηγές ενός έθνους ή ομάδας εθνών προς την κατεύθυνση επιτεύξεως του πολιτικού σκοπού του πολέμου που καθορίζεται από τη θεμελιώδη πολιτική. Η υψηλή στρατηγική πρέπει να υπολογίζει και να αναπτύσσει τους οικονομικούς πόρους και το ανθρώπινο δυναμικό των εθνών για να υποστηρίξει τα μαχόμενα στρατεύματα. Επίσης και τις ηθικές

¹² Για τις έννοιες της στρατηγικής και της υψηλής στρατηγικής δεξ: Κωνσταντίνος Κολιόπουλος, «Η υψηλή στρατηγική της Αρχαίας Σπάρτης», (Αθήνα, Εκδόσεις Ποιότητα, 2007), σελ. 27-32

¹³ Carl von Clausewitz, Περί του πολέμου, 5η ανατύπωση, (Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Βάνιας, 1999), σελ. 119

¹⁴ Κωνσταντίνος Κολιόπουλος, ο.π. σελ. 27

δυνάμεις γιατί για να αναπτυχθεί το πνεύμα και η θέληση του λαού, συχνά οι ηθικές δυνάμεις είναι το ίδιο σπουδαίος παράγοντας όσο και η κατοχή πιο συγκεκριμένων πηγών ισχύος. Πρέπει ακόμα να καθορίζει την κατανομή ισχύος μεταξύ των διάφορων υπηρεσιών και μεταξύ των υπηρεσιών και της βιομηχανίας. Ακόμη περισσότερο: η μάχημη ισχύς δεν αποτελεί παρά ένα μόνο από τα όργανα της υψηλής στρατηγικής, η οποία πρέπει να λαμβάνει υπόψη της και να χρησιμοποιεί την ισχύ της οικονομικής, της διπλωματικής, της εμπορικής και, δεν είναι μικρότερης σημασίας αυτό, της ηθικής πίεσεως για να εξασθενήσει τη θέληση του αντιπάλου». ¹⁵ Το συμπέρασμα που εξάγεται λοιπόν, είναι πως η υψηλή στρατηγική δεν αναφέρεται μόνο στην γενική πολιτική των εμπολέμων κρατών και δεν εστιάζει αποκλειστικά στο συγκρουσιακό στοιχείο της διεθνούς πολιτικής. Αντίθετα συμπεριλαμβάνει και όλα τα διαθέσιμα μέσα που μπορούν να χρησιμοποιηθούν από ένα κράτος προκειμένου να επιτύχει τους μακροπρόθεσμους πολιτικούς του σκοπούς, ενόψει μιας πραγματικής ή ενδεχόμενης σύγκρουσης. ¹⁶ Η υψηλή στρατηγική αποβλέπει στην παραγωγή ασφάλειας για ένα κράτος και ο τρόπος που το επιτυγχάνει συνιστά την κρίσιμη δοκιμασία της. ¹⁷ Ο Fuller, αναφερόμενος στο Μέγα Αλέξανδρο, δηλώνει πως η ουσία της υψηλής στρατηγικής είναι η στρατηγική να υποτάσσεται στην πολιτική. ¹⁸

Η διαμόρφωση της υψηλής στρατηγικής είναι μια εξαιρετικά σύνθετη διαδικασία. Οι υπεύθυνοι για τη χάραξή της, προκειμένου να την σχεδιάσουν με επιτυχία, θα πρέπει να ενεργούν ως εξής:

α) Να μπορούν να διαβάζουν ανά πάσα στιγμή το διεθνές περιβάλλον διαβλέποντας τους κινδύνους αλλά και τις ευκαιρίες που προκύπτουν από την αλληλεπίδραση των πόλων του διεθνούς συστήματος.

β) Να προσδιορίζουν τους επιδιωκόμενους πολιτικούς στόχους σωστά ιεραρχημένους ανάλογα με τα κάθε φορά διαθέσιμα μέσα. Η επιδίωξη απεριόριστων πολιτικών στόχων από ένα κράτος όταν τα μέσα που διαθέτει είναι περιορισμένα, οδηγεί αναπόφευκτα σε υπερεπέκταση και καταστροφή.

---

¹⁵ Basil Liddell Hart, «Στρατηγική της Έμμεσης Προσεγγίσεως», (Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Βάνιας, 1995) σελ. 501-502.

¹⁶ Αθανάσιος Πλατιάς, «Διεθνείς Σχέσεις και Στρατηγική στον Θουκυδίδη», (Αθήνα, εκδόσεις Εστία, 2007), σελ 25-67.

¹⁷ Στο ίδιο, σελ. 81

¹⁸ J.F.C. Fuller, «Η ιδιοφυής στρατηγική του Μεγάλου Αλεξάνδρου», (Αθήνα, Εκδόσεις Ποιότητα 2004), σελ. 154

γ) Να εκτιμούν ορθολογικά και να ακολουθούν τον αποτελεσματικότερο συνδυασμό των συντελεστών ισχύος που διαθέτουν κατά την επιδίωξη των τιθέμενων πολιτικών στόχων.

δ) Να φροντίζουν για την εσωτερική και τη διεθνή νομιμοποίηση.¹⁹

Οι συντελεστές ισχύος που διαθέτει ένα κράτος δεν περιορίζονται μόνο στην στρατιωτική ισχύ. Προκειμένου να επιτύχει τους στόχους του, κάμπτοντας τη θέληση του αντιπάλου, θα πρέπει να χρησιμοποιήσει με τον προσφορότερο τρόπο και τις υπόλοιπες διαστάσεις της δηλαδή τη διπλωματική, την τεχνολογική, τη βιομηχανική, την ηθική, την οικονομική καθώς και τις πληροφορίες. Είναι αυτονόητο ότι η οικονομία είναι αυτή που στηρίζει τους λοιπούς παράγοντες. Μία ισχυρή οικονομία καθιστά εφικτή την διάθεση των απαιτούμενων πόρων για την ανάπτυξη των υπόλοιπων διαστάσεων της ισχύος. Επιπλέον, οι δυσμενείς οικονομικές επιπτώσεις που προκύπτουν κατά τη διάρκεια ενός πολέμου, όπως η έλλειψη αγαθών, ο περιορισμός του εμπορίου και της γενικότερης οικονομικής δραστηριότητας, η πιθανή επιβολή οικονομικών αντιμέτρων απ' τον αντίπαλο με τη μορφή εμπάργκο, ναυτικού αποκλεισμού, μπούκοτάζ κ.τ.λ., μπορούν να περιοριστούν εφόσον υπάρχει οικονομική ευρωστία.

1.3 Οριοθέτηση – υλοποίηση της υψηλής στρατηγικής από τον Ελευθέριο Βενιζέλο.

Ο πολιτικός στόχος που τέθηκε από τον Έλληνα πρωθυπουργό και για την επίτευξη του οποίου αφιέρωσε όλες του τις δυνάμεις, ήταν η ενσωμάτωση στο ελληνικό κράτος της Θράκης και ενός τμήματος της δυτικής Μικράς Ασίας το οποίο θα περιλάμβανε τη Σμύρνη και την ενδοχώρα της, στα όρια περίπου του βιλαετίου του Αϊδινίου. Μετά την πρόσφατη απελευθέρωση της Μακεδονίας, της Νότιας Ηπείρου και των νήσων του βόρειου και ανατολικού Αιγαίου ήταν το επόμενο βήμα προς επίτευξη του αέναου εθνικού στόχου, της Μεγάλης Ιδέας. Όπως ανέφερε κι ο ίδιος σε προεκλογική ομιλία του στην Πάτρα στις 21/10/1920 «άλλωστε η Μεγάλη Ιδέα δεν υπήρξεν επινόησις ιδική μου. Απετέλεσεν αυτή την βάση του Εθνικού μας βίου πέντε

---

¹⁹ Στο ίδιο σελ. 84-86

όλους αιώνας. Από της επιούσης της πτώσεως της Κωνσταντινουπόλεως, δεκαπέντε όλοι γενεαί εγεννήθησαν με την ιδέαν ταύτην, έζησαν με αυτήν, εταλαιπωρήθησαν με αυτήν, και κατήλθον εις τον τάφον με την βαθείαν πίστιν προς αυτήν...»²⁰. Η ενσωμάτωση της Βορείας Ηπείρου, του Πόντου και της Κωνσταντινούπολης δεν ήταν εφικτή τη δεδομένη στιγμή για διαφορετικούς λόγους η κάθε περίπτωση. Μετά την εκδήλωση του κεμαλικού κινήματος και τη σταδιακή επικράτησή του ως τον κύριο αντίπαλο των ελληνικών επιδιώξεων, ο κύριος στόχος της ελληνικής κυβέρνησης ήταν ο εξαναγκασμός των επαναστατών στην αποδοχή της Συνθήκης των Σεβρών. Σε περίπτωση που καθίστατο αναγκαίο, όπως φάνηκε εξαρχής, ο εξαναγκασμός θα γινόταν με στρατιωτικά μέσα.

Ο Βενιζέλος διέγινωσε ορθά το διεθνές περιβάλλον όπως είχε διαμορφωθεί την επαύριο της λήξης του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Οι Σύμμαχοι είχαν αποφασίσει να διαλύσουν την Οθωμανική Αυτοκρατορία και να διαμοιράσουν μεταξύ τους σημαντικά τμήματα αυτής, οπότε με τις κατάλληλες ενέργειες θα μπορούσε η Ελλάδα να πραγματοποιήσει τον μεγάλο της στόχο. Η συμμετοχή της χώρας στον πόλεμο υπήρξε περιορισμένη ένεκα του εθνικού διχασμού, επομένως οι επιθυμίες της ήταν δύσκολο να τύχουν θετικής αντιμετώπισης από τους Συμμάχους. Έτσι θα έπρεπε να εκμεταλλευτεί οποιοδήποτε παράθυρο ευκαιρίας παρουσιαζόταν. Η συμμετοχή στην εκστρατεία στην Ουκρανία για την αντιμετώπιση των Μπολσεβίκων υπήρξε η πρώτη ευκαιρία που εκμεταλλεύτηκε και είχε ως αποτέλεσμα την θετική αντιμετώπιση των εθνικών διεκδικήσεων, ιδίως από μεριάς της Γαλλίας. Η εξαγγελία των δεκατεσσάρων σημείων του Αμερικανού προέδρου Ουίλσον έτυχε επίσης αξιοποίησης από ελληνικής πλευράς, καθώς μεταξύ άλλων γινόταν αναφορά για την αρχή των εθνοτήτων, για τον σεβασμό της εδαφικής ακεραιότητας και το σεβασμό της πολιτικής ανεξαρτησίας τόσο των μεγάλων, όσο και των μικρών κρατών. Οι ελληνικές διεκδικήσεις στηριζόταν στην υπεροχή του ελληνικού στοιχείου στις επιζητούμενες περιοχές της Μικράς Ασίας και της Θράκης. Η Ιταλία, στην προσπάθειά της να δημιουργήσει τετελεσμένα στη Μικρά Ασία, αποβίβασε στρατό στην Αττάλεια και στη συνέχεια τον προώθησε βορειότερα χωρίς την πρότερη ενημέρωση των Συμμάχων. Αυτές οι ενέργειες τους ανησύχησαν και τους εξόργισαν καθώς συμπέραναν ότι οι Ιταλοί θα κατευθύνονταν στη Σμύρνη. Η έλλειψη στρατευμάτων στην περιοχή τους ανάγκασε να απευθυνθούν στο Βενιζέλο, ο

---

²⁰ Πρώτος προεκλογικός λόγος Βενιζέλου, παρατίθεται στο Διονύσιος Τσιριγώτης, «Η ελληνική στρατηγική στη Μικρά Ασία 1919-1922, σελ.200

οποίος εκμεταλλευόμενος τη συγκυρία, έλαβε τη διασυμμαχική εντολή για την κατάληψη της Σμύρνης και της ενδοχώρας της προς ασφάλεια των ομογενών. Με αυτόν τον τρόπο έγραφε υποθήκη για ευνοϊκή επίλυση του θέματος στη Διάσκεψη Ειρήνης των Παρισίων.

Για την υλοποίηση των στόχων που είχαν τεθεί, χρησιμοποιήθηκαν όλα τα διαθέσιμα μέσα, εσωτερικής και εξωτερικής εξισορρόπησης. Φρόντισε για την εσωτερική ανασυγκρότηση και την οικονομική ανάπτυξη του κράτους καθώς και για την ικανοποίηση των επιμελητειακών αναγκών του στρατού στη Μικρά Ασία. Όσον αφορά την εξωτερική εξισορρόπηση, βρετανικές ναυτικές δυνάμεις συνόδευσαν τα ελληνικά μεταγωγικά από το λιμάνι των Ελευθερών στη Σμύρνη ενώ και η κατάληψη της Ανατολικής Θράκης έγινε με τη συνδρομή του βρετανικού ναυτικού. Στον τομέα της οικονομίας η συνδρομή των Συμμάχων ήταν σημαντική καθώς η χορήγηση του δανείου των 850 εκατομμυρίων δραχμών, (με τις συμβάσεις του Φεβρουαρίου του 1918 και του Μαΐου του 1919), υπήρξε ο καθοριστικός παράγοντας για τη δημιουργία του ισχυρότατου στρατεύματος που έλαβε μέρος στο Μακεδονικό Μέτωπο κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και μετέπειτα στη Μικρά Ασία. Τέλος η πολιτική και διπλωματική υποστήριξη από τους Συμμάχους, παρά τις συχνές μεταβολές των διαθέσεών τους ανάλογα με τα συμφέροντά τους, συντέλεσε ώστε να επιδικαστούν οι περιοχές της Μικράς Ασίας και της Θράκης στην Ελλάδα με τη Συνθήκη των Σεβρών.

1.4 Οριοθέτηση – υλοποίηση της υψηλής στρατηγικής από τις μετаноεμβριανές κυβερνήσεις.

Η ενωμένη αντιπολίτευση κέρδισε τις εκλογές έχοντας ως σημαία την παλινόρθωση στο θρόνο του Κωνσταντίνου και την πολεμική για την όλη βενιζελική πολιτική, κυρίως για τις αυταρχικές και τρομοκρατικές μεθόδους διακυβέρνησής του. Πολλοί από αυτούς που καταψήφισαν τον Βενιζέλο, το έκαναν γιατί πέραν των ανωτέρω, τον είχαν ταυτίσει με τον πόλεμο, είχαν κουραστεί από τη σχεδόν δεκαετή πολεμική προσπάθεια και επιθυμούσαν την λήξη του και την επιστροφή των ανθρώπων τους από το μέτωπο. Η στάση της αντιπολίτευσης που ήταν πιο επιφυλακτική απέναντι στις δυτικές δυνάμεις και υπέρ της ουδετερότητας, τους γέννησε την ελπίδα πως ο πόλεμος επρόκειτο να τερματιστεί σύντομα.

Οι ελπίδες τους αποδείχτηκαν φρούδες. Ο κύριος πολιτικός στόχος όπως οριοθετήθηκε από τις κυβερνήσεις που ακολούθησαν, ήταν η εφαρμογή της Συνθήκης των Σεβρών. Όταν έγινε αντιληπτό πως το κεμαλικό κίνημα δεν επρόκειτο να την αναγνωρίσει ειρηνικά, ενήργησαν με σκοπό να την επιβάλλουν με τα όπλα. Δεν υπήρξε σε καμία μετανοεμβριανή κυβέρνηση η επιλογή να τερματίσουν τον πόλεμο υποκύπτοντας στις απαιτήσεις του Κεμάλ και στις προτάσεις των Συμμάχων για αναθεώρηση της Συνθήκης των Σεβρών. Η εγκατάλειψη του μικρασιατικού ελληνισμού στις διαθέσεις των Τούρκων, ήταν κάτι που καμία κυβέρνηση δεν μπορούσε να εξετάσει σοβαρά.

Οι αντιβενιζελικοί δε μπόρεσαν να διαγνώσουν ορθά το διεθνές περιβάλλον. Αμέσως μετά την εκλογική νίκη τους προκήρυξαν δημοψήφισμα για την επιστροφή του έκπτωτου βασιλιά, το αποτέλεσμα του οποίου ήταν προδιαγεγραμμένο. Οι Σύμμαχοι δεν είχαν ξεχάσει τη συμπεριφορά του βασιλιά εναντίον τους κατά τη διάρκεια του διχασμού, τον οποίο είχαν ταυτίσει με τη Γερμανική Αυλή του Κάιζερ. Ιδιαίτερα στη Γαλλία το κλίμα απέναντί του ήταν απόλυτα εχθρικό. Γι αυτό και με δύο κοινές συμμαχικές διακοινώσεις προσπάθησαν να αποτρέψουν την επιστροφή του, προειδοποιώντας ότι σε περίπτωση παλινόρθωσης η στάση τους έναντι της Ελλάδας θα άλλαζε άρδην. Η στάση της Ιταλίας από την αρχή υπήρξε εχθρική έναντι της Ελλάδας ένεκα των συγκρουόμενων συμφερόντων των δύο χωρών. Η Γαλλία, ήδη από την εποχή του Βενιζέλου είχε κι αυτή αρχίσει να αλλάζει στάση και να επιστρέφει στην παραδοσιακή φιλοτουρκική πολιτική, προτάσσοντας τα οικονομικά και εμπορικά της συμφέροντα. Η παλινόρθωση του βασιλιά είχε ως αποτέλεσμα η αντιπαλότητα της Ιταλίας να πάρει μία απροκάλυπτα εχθρική στάση, η Γαλλία να αλλάξει άρδην τη στάση της προσεγγίζοντας το κεμαλικό κίνημα και επιζητώντας την ριζική αναθεώρηση της Συνθήκης των Σεβρών, ενώ η Μεγάλη Βρετανία, αν και δεν πήρε εχθρική στάση έναντι της Ελλάδας καθώς εξυπηρετούνταν και η ίδια από την Συνθήκη, τήρησε στάση ευμενούς ουδετερότητας.

Σε αντίθεση με το Βενιζέλο, οι μετανοεμβριανοί δεν μπορούσαν να υπολογίζουν σε εξωτερική εξισορρόπηση. Η καταβολή των δόσεων του δανείου που αναφέρθηκε στην προηγούμενη ενότητα σταμάτησε ενώ δεν υπήρχε πλέον δυνατότητα χορήγησης δανείου από το εξωτερικό. Πέρα από τον οικονομικό τομέα, η Ελλάδα δε θα μπορούσε

πλέον να υπολογίζει στην παροχή πολεμικού υλικού ενώ και στο διπλωματικό πεδίο η στάση των Συμμάχων γινόταν ολοένα και πιο φιλότουρκη.

Για να μπορέσει να επιτύχει το στόχο της η ελληνική πλευρά βασίστηκε αποκλειστικά σε εσωτερικά μέσα εξισορρόπησης. Καταρχήν, έδωσε ιδιαίτερη βαρύτητα στο στρατιωτικό πεδίο και όχι στο διπλωματικό, επιδιώκοντας να επιβάλλει την πολιτική της θέληση στους επαναστάτες με τα όπλα. Κινητοποίησε μεγάλες στρατιωτικές δυνάμεις και για να εξοικονομήσει τους απαιτούμενους για αυτό πόρους, προχώρησε στην σύναψη εσωτερικών δανείων και στην αύξηση της φορολογίας, ενέργειες που εξουθένωσαν την ελληνική οικονομία. Η κατάσταση βαθμιαία άρχισε να επιδεινώνεται και όπως εκ του αποτελέσματος αποδείχτηκε, τα μέτρα αυτά δεν ήταν ικανά να αποτρέψουν την καταστροφή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Ο Ελληνισμός στη Μικρά Ασία: Ιστορική αναδρομή και γεωπολιτικό πλαίσιο στις αρχές του 20ού αιώνα.

2.1 Ιστορική αναδρομή

Οι ακτές της Ιωνίας υπήρξαν ένα από τα πρώτα μέρη που αποίκισαν οι πρώτοι Έλληνες.²¹ Τον 10^ο π.Χ αιώνα κατά τη διάρκεια του πρώτου ελληνικού αποικισμού, η μετανάστευση που μέχρι τότε ήταν περιορισμένη πήρε τη μορφή ενός οργανωμένου ευρύτατου αποικισμού. Αιολείς, Ίωνες και Δωριείς από την ηπειρωτική Ελλάδα εγκαταστάθηκαν κατά μήκος των δυτικών παραλίων της Μικράς Ασίας. Οι πρώτοι άποικοι αρχικά ασχολήθηκαν με τη γεωργία. Γρήγορα όμως επιδόθηκαν στο εμπόριο με αποτέλεσμα πολύ σύντομα οι ελληνικές πόλεις της Μικράς Ασίας να αναπτυχθούν και να μετατραπούν σε εύρωστα εμπορικά κέντρα. Η οικονομική ανάπτυξη ακολουθήθηκε και από μια αξιόλογη πολιτισμική άνθηση. Τον 7^ο αιώνα π.Χ, κατά τη διάρκεια του δεύτερου ελληνικού αποικισμού ιδρύθηκαν πολλές αποικίες καθώς και εμπορικοί σταθμοί στον Εύξεινο Πόντο. Οι πληθυσμοί που προϋπήρχαν στις παραθαλάσσιες αυτές πόλεις της Μικράς Ασίας αφομοιώθηκαν γλωσσικά και πολιτιστικά και ο ελληνικός πολιτισμός επικράτησε και επιβίωσε στο πέρασμα των αιώνων παρόλες τις περιπέτειες και τις θύελλες που ενέσκηψαν.

Οι ελληνικοί πληθυσμοί αρχικά υποτάχθηκαν στους Πέρσες, απελευθερώθηκαν μετά το αίσιο τέλος των Περσικών Πολέμων και αργότερα ξαναβρέθηκαν κάτω από τον περσικό ζυγό. Ο Μέγας Αλέξανδρος τις απελευθέρωσε ξανά και έπειτα βρέθηκαν υπό την εξουσία των Επιγόνων του, μέχρι την υποταγή τους στους Ρωμαίους. Ήδη όμως τότε, ένεκα της εκστρατείας του Αλεξάνδρου και της πολιτικής των Επιγόνων του, ο εξελληνισμός των πληθυσμών στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας είχε συντελεστεί, όπως και στα παράλια. Κι αυτό γιατί παρά το γεγονός πως οι Έλληνες μειονεκτούσαν αριθμητικά, αποτελούσαν την άρχουσα τάξη. Οι ντόπιοι πληθυσμοί που επιθυμούσαν να ανέλθουν στα αξιώματα προσαρμόζονταν στις ελληνικές συνήθειες, μάθαιναν την ελληνική γλώσσα και τελικά υιοθέτησαν τον ελληνικό τρόπο ζωής. Στα χρόνια της

---

²¹ Για την ιστορική παρουσία των Ελλήνων στη Μικρά Ασία δεξ: Michael Llewellyn Smith, «Το όραμα της Ιωνίας, η Ελλάδα στη Μικρά Ασία 1919-1922», (Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2009), σελ. 65-87

Βυζαντινής ή Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, η Μικρά Ασία αποτέλεσε την καρδιά της καθώς ο ελλαδικός και ο ευρύτερος βαλκανικός χώρος ταλανιζόταν από τις επιδρομές των βαρβαρικών φύλων (Γότθοι, Ούνοι, Σλάβοι). Υπήρξε ο σιτοβολώνας της και η κυριότερη πηγή στρατολόγησης.

Μετά την ήττα των Βυζαντινών στο Ματζικέρτ το 1071, τουρκικά φύλα άρχισαν να καταλαμβάνουν σταδιακά εδάφη και να επεκτείνονται εις βάρος του Βυζαντίου. Η πορεία αυτή δεν ανακόπηκε και τελικά το 1453 οι Οθωμανοί κατέκτησαν και την Κωνσταντινούπολη. Την περίοδο που ακολούθησε, το ελληνικό στοιχείο στην μικρασιατική ενδοχώρα κινδύνεψε να εξαφανιστεί καθώς κυριάρχησαν η τουρκική γλώσσα και τα τουρκικά έθιμα, ενώ ένας πολύ μεγάλος αριθμός χριστιανών εξισλαμίστηκαν. Μόνο στα ιωνικά παράλια η κατάσταση ήταν καλύτερη.

Από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα και εξής, ο ελληνισμός της δυτικής Μικρασίας γνώριζε μία συνεχή οικονομική και πολιτιστική ανάπτυξη. Η πολιτιστική ανάπτυξη εκδηλώθηκε κυρίως με την οργανωμένη προσπάθεια για την παροχή ελληνικής εκπαίδευσης και την καλλιέργεια της ελληνικής συνείδησης σε όλη την Ανατολή. Η αυξανόμενη δύναμη και ευημερία της εμπορικής/αστικής τάξης οφειλόταν εν πολλοίς στο έντονο ενδιαφέρον του δυτικού κεφαλαίου για την οικονομική εκμετάλλευση της περιοχής. Η κατασκευή και η σταδιακή επέκταση του σιδηροδρόμου σε μεγάλο τμήμα της δυτικής Μικράς Ασίας, συμπλήρωνε το επικοινωνιακό δίκτυο και έδινε μεγάλη ώθηση στις εμπορικές συναλλαγές.²² Το εμπόριο της Σμύρνης τόσο με την ενδοχώρα όσο και το εξαγωγικό αυξήθηκε εντυπωσιακά. Στο τέλος του 19^{ου} αιώνα μάλιστα, οι εξαγωγές από το λιμάνι της Σμύρνης βρισκόταν στην πρώτη θέση όλων των λιμανιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, περιλαμβανομένου και του λιμανιού της Κωνσταντινούπολης.²³ Η συνεχής ανάπτυξη της πόλης είχε ως συνέπεια να αποτελέσει πόλο έλξης Ελλήνων τόσο από άλλες περιοχές της Ανατολίας, όσο και από πληθυσμούς του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα ο ελληνικός πληθυσμός υπερτερούσε και οι ίδιοι οι Τούρκοι την αποκαλούσαν «Γκιαούρ Ιζμίρ», δηλαδή «η Σμύρνη των απίστων».

Ο ελληνισμός της Μικράς Ασίας δεν αποτελούσε ένα ενιαίο ομοιογενές σύνολο. Υπήρχαν τρεις διακριτές κατηγορίες. Στα βορειοανατολικά παράλια του Εύξεινου

---

²² Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΔ, (Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 2008), σελ. 368-372

²³ Michael Llewellyn Smith, ο.π., σελ. 78

Πόντου υπήρχαν ορθόδοξοι πληθυσμοί οι οποίοι μιλούσαν μία αρχαία ελληνική διάλεκτο. Στην ενδοχώρα υπήρχε μια δεύτερη πολυπληθής κατηγορία, οι Καραμανλήδες, που κατοικούσαν κυρίως στο βιλαέτι του Ικονίου και οι οποίοι διατηρούσαν την ορθόδοξη πίστη τους αλλά είχαν απολέσει την ελληνική γλώσσα. Μόνο η συνειδητή προσπάθεια αφύπνισης που προαναφέρθηκε ανέκοψε την ολοκληρωτική αφομοίωση αυτών των πληθυσμών. Η τρίτη κατηγορία περιελάμβανε τη Σμύρνη και τους λοιπούς πληθυσμούς των παραλίων της Ιωνίας. Αυτοί αποτελούνταν από αγρότες που καλλιεργούσαν τη γη, από τη μεσαία τάξη που των μισθωτών, των υπαλλήλων και των καταστηματαρχών και την ανώτερη τάξη των γιατρών, των δικηγόρων, των δασκάλων και των ευπόρων εμπόρων. Μέσω αυτών των μορφωμένων ανθρώπων συνήθως διαδίδονταν η ελληνική γλώσσα και το όραμα της Μεγάλης Ιδέας.

Η Ελληνική Επανάσταση του 1821 είχε σοβαρό αντίκτυπο στις σχέσεις μεταξύ των Τούρκων και των υπόδουλων Ελλήνων της Μικράς Ασίας. Έπειτα από αυτό το γεγονός όμως και μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα δεν υπήρχαν σοβαρά επεισόδια και αυτό συντέλεσε στην αύξηση του πληθυσμού, στην οικονομική ανάπτυξη, στην επιχειρηματική μεγέθυνση και στην εμπορική διείσδυση και προς την ενδοχώρα. Οι Έλληνες δεν υπέστησαν τις σφαγές και τις εκτεταμένες διώξεις των Αρμενίων κι έτσι αφέθησαν να προπαγανδίζουν τις εθνικιστικές τους ιδέες χωρίς ιδιαίτερα προβλήματα από τους Οθωμανούς. Αυτό ενδεχομένως οφείλεται στο ότι παρά την συνείδηση της καταγωγής τους, η ανεξαρτησία και η ένωση με την Ελλάδα ήταν ένα μη ρεαλιστικό σενάριο κι επομένως ουδέποτε τέθηκε τέτοιο ζήτημα. Άλλωστε στις Μεγάλες Δυνάμεις κυριαρχούσε το δόγμα της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, κι αυτό ήταν κάτι που το λάμβαναν υπόψιν τους άπαντες.

2.2 Η κατάσταση στις αρχές του 20^{ου} αιώνα

Η κατάσταση αυτή άλλαξε ριζικά με το κίνημα των Νεότουρκων το 1908.²⁴ Η διακηρύξεις περί ενότητας και ισότητας καθώς και η επιβολή συντάγματος και κοινοβουλίου, προκάλεσε αρχικά ενθουσιασμό στα μέλη των μειονοτήτων της Αυτοκρατορίας. Γρήγορα όμως διαπίστωσαν πως ο στόχος των Νεότουρκων ήταν ο πλήρης «εξοθωμανισμός» τους. Λήφθησαν μέτρα που περιόριζαν τα προνόμια των κοινοτήτων, καταργήθηκε η εξαγορά της στρατιωτικής θητείας και επιβλήθηκε η υποχρεωτική στράτευση για όλους τους υπηκόους της Αυτοκρατορίας. Την ίδια εποχή ο τουρκικός εθνικισμός τροφοδοτήθηκε με τη βαθμιαία απώλεια εδαφών: η Αλβανία αυτονομήθηκε, η Ιταλία κατέλαβε τη Λιβύη και τα Δωδεκάνησα ενώ ο Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος είχε ως αποτέλεσμα την απώλεια όλων των Ευρωπαϊκών εδαφών πλην της Κωνσταντινούπολης (κατά το Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο ανέκτησε την Ανατολική Θράκη). Υπήρξε ακόμη ένας παράγοντας που οδήγησε στην γενίκευση των διωγμών. Η συγκέντρωση του εμπορίου και της βιομηχανίας στα χέρια των Ελλήνων αποτελούσε βασικό εμπόδιο στην προσπάθεια της Γερμανίας να διεισδύσει οικονομικά στην περιοχή. Οι δύο χώρες είχαν μια στενή συνεργασία και μάλιστα στα τέλη του 1913 ο Γερμανός στρατηγός Λίμαν Φον Σάντερς είχε αναλάβει τη στρατιωτική διοίκηση της Τουρκίας. Πολλές από τις επιχειρήσεις εκτοπισμού και τις εκκαθαρίσεις του ελληνικού πληθυσμού έγιναν υπό την καθοδήγηση των Γερμανών εφαρμόζοντας γερμανικές μεθόδους.

Η λήξη των Βαλκανικών Πολέμων το 1913 σήμανε και την έναρξη του συστηματικού διωγμού των Ελλήνων. Τα κύματα των μουσουλμάνων προσφύγων που εγκατέλειψαν τα εδάφη που κατέκτησαν οι βαλκανικές συμμαχικές δυνάμεις, προκάλεσαν μεγάλη αναταραχή στη Μικρά Ασία. Αφενός υπήρχε η έντονη λαχτάρα για εκδίκηση, αφετέρου κάθε ελληνική οικογένεια που εκδιωκόταν έδινε τη δυνατότητα σε μία οικογένεια προσφύγων να μετεγκατασταθεί. Έτσι λοιπόν οι Οθωμανικές αρχές σε συνεργασία με τους τσέτες (άτακτα σώματα αντίστοιχα των Βούλγαρων κομιτατζήδων), προχώρησαν σε βίαιες εκτεταμένες επιχειρήσεις στις ελληνικές κοινότητες όλης της παραλιακής ζώνης. Πέραν των πρακτικών λόγων που αναφέρθηκαν, στόχος ήταν η αλλοίωση της εθνολογικής σύστασης του πληθυσμού της

---

²⁴ Για τα δεινά του Μικρασιατικού Ελληνισμού μετά την επικράτηση του κινήματος των Νεοτούρκων δες: Michael Llewellyn Smith, «Το όραμα της Ιωνίας», ο.π. σελ. 79-87, ; Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΕ, (Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 2008), σελ. 98-103

Μικράς Ασίας. Η πρώτη φάση των διωγμών ολοκληρώνεται με την είσοδο της Τουρκίας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο τον Οκτώβριο του 1914. Η δεύτερη φάση καλύπτει όλη τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και είχε ως στόχο την εξόντωση των Ελλήνων παράλληλα με την γενοκτονία των Αρμενίων. Η τρίτη φάση άρχισε με την απόβαση των Ελλήνων στη Σμύρνη το Μάιο του 1919 και ολοκληρώθηκε το Σεπτέμβριο του 1922 με την ήττα και την αποχώρηση του ελληνικού στρατού από τις ακτές της Ιωνίας. Το χαρακτηριστικό αυτής της περιόδου υπήρξε η δυναμική αντίσταση του επαναστατικού κεμαλικού κινήματος που οδήγησε τελικά στον ολοκληρωτικό ξεριζωμό του ελληνισμού από τις εστίες του.

Ένα επιπλέον σημείο τριβής μεταξύ της Ελλάδας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, πέραν αυτών που αναφέρθηκαν παραπάνω, ήταν και η τύχη των νησιών του Ανατολικού Αιγαίου που απελευθερώθηκαν από την Ελλάδα κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων. Το Φεβρουάριο του 1914 αποφασίστηκε από τις Μεγάλες Δυνάμεις να παραχωρηθούν όλα στην Ελλάδα, πλην της Ίμβρου και της Τενέδου. Η Τουρκία αρνούνταν να αποδεχθεί την κατακύρωση της Χίου, της Λέσβου και της Σάμου στην Ελλάδα επικαλούμενη τη στρατηγική τους θέση απέναντι από τα μικρασιατικά παράλια και τη γειτνίασή τους με τους μεγάλους ελληνικούς πληθυσμούς αυτών. Το θέμα αυτό προκαλούσε συνεχείς τριβές και μάλιστα τον Νοέμβριο του 1913, κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων των δύο χωρών για τη σύναψη της Συνθήκη των Αθηνών, ο Τούρκος αντιπρόσωπος διατύπωσε επίσημα απειλές για την ελληνική μειονότητα.

Οι διωγμοί ξεκίνησαν στα τέλη του 1913 από την περιοχή της Ανατολικής Θράκης και οι Έλληνες της περιοχής εκδιώχθηκαν βίαια από τις εστίες τους. Οι οικίες των εκδιωχθέντων όπως προείπαμε χρησιμοποιήθηκαν από τους μουσουλμάνους πρόσφυγες των βαλκανικών πολέμων. Τον επόμενο Μάιο οι διωγμοί επεκτάθηκαν και στη δυτική Μικρά Ασία. Οι Τούρκοι, καθοδηγούμενοι από τους Γερμανούς, προχώρησαν στην εκκένωση ολόκληρων περιοχών που βρίσκονταν απέναντι από τα ελληνικά νησιά, από τους ελληνικούς πληθυσμούς τους, με τη δικαιολογία ότι αποτελούσαν κίνδυνο για τη στρατιωτική τους ασφάλεια. Επρόκειτο για καθαρά προσηματικό λόγο καθώς την εποχή εκείνη η Ελλάδα ήταν ουδέτερη χώρα και ο βασιλιάς Κωνσταντίνος ήταν γνωστό πως ήταν γερμανόφιλος. Ο κοινός τρόπος δράσης που ακολουθήθηκε σε όλες τις περιοχές που είχαν μπει στο στόχαστρο των

Οθωμανικών αρχών, μαρτυρά πως επρόκειτο για οργανωμένο σχέδιο. Άρχισε με την ενορχηστρωμένη εκστρατεία κατά των Ελλήνων στον τουρκικό τύπο και παράλληλα ασκούσαν έντονη πίεση στον πληθυσμό ώστε να τους εξαναγκάσουν σε εκούσια μετανάστευση. Ο τουρκικός πληθυσμός εξοπλίστηκε ενώ απαγορεύτηκε στους Έλληνες να οπλοφορούν. Σε πολλές περιπτώσεις υπήρξαν αθρόες σφαγές, όπως για παράδειγμα στην Παλαιά Φώκαια.²⁵ Η έξοδος της Τουρκίας στον πόλεμο χειροτέρεψε τα πράγματα καθώς έλαβε μια σειρά από μέτρα εις βάρος των Ελλήνων: έκτακτες οικονομικές εισφορές, επιτάξεις ειδών πολυτελείας, ίδρυση αμιγώς μουσουλμανικής εταιρείας στη Σμύρνη η οποία ασκούσε μονοπωλιακά το εμπόριο, εισαγωγικό και εξαγωγικό, αλλαγή του νόμου περί στρατολογίας και αποστολή των ανδρών άνω των 45 ετών, που δεν ανήκαν στις προς στράτευση ηλικίες, στα τάγματα εργασίας (αμελέ ταμπουρού). Τα δύο τελευταία μέτρα στην ουσία αποτελούσαν έναν τρόπο εξόντωσης του δυναμικότερου στοιχείου των ελληνικών πληθυσμών. Σε αυτά θα πρέπει να προστεθούν και οι νέοι εκτοπισμοί από τα παράλια για περιοχές στην ενδοχώρα όπου όσοι επιζούσαν από τις κακουχίες, απομονωμένοι καθώς ήταν σε περιοχές με αμιγή τουρκικό πληθυσμό και μακριά από την επίβλεψη του Πατριαρχείου, αναγκάζονταν να εξισλαμισθούν. Ο τρόπος αυτός της εξόντωσης του ελληνικού στοιχείου με στοχευμένα μέτρα που οδηγούσαν σε αργό θάνατο, ήταν απόρροια της ευρωπαϊκής κατακραυγής για την προηγηθείσα απροκάλυπτη γενοκτονία των Αρμενίων. Για να μην δημιουργηθούν πάλι αρνητικές εντυπώσεις στην διεθνή κοινή γνώμη, μεθόδευσαν τα μέτρα που προαναφέρθηκαν. Έκθεση Ελλήνων βουλευτών του οθωμανικού κοινοβουλίου το 1918 αναφέρει ότι περίπου 250.000 Έλληνες έχασαν τη ζωή τους στα τάγματα εργασίας από τις κακουχίες. Η ίδια έκθεση υπολογίζει πως ο συνολικός αριθμός των θυμάτων κατά την περίοδο των διωγμών, νεκροί και εκτοπισμένοι, ανέρχεται σε 750.000.

Η έναρξη των διωγμών προκάλεσε την αντίδραση της Ελλάδας, ο Βενιζέλος όμως επιθυμούσε μία ειρηνική επίλυση των ζητημάτων καθώς πίστευε πως η χώρα δε μπορούσε να αντιπαρατεθεί μόνη της στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ταυτόχρονα όμως διερεύνησε και τις προθέσεις της Σερβίας, με την οποία η Ελλάδα είχε υπογράψει αμυντικό σύμφωνο, για τη στάση που θα κρατούσε σε περίπτωση ελληνοτουρκικού πολέμου. Για την εκτόνωση της κατάστασης προχώρησε σε μία πρωτοποριακή συμφωνία εθελούσιας ανταλλαγής των μουσουλμάνων της Ηπείρου και της

---

²⁵ Michael Llewellyn Smith, ο.π., σελ. 82

Μακεδονίας με τους Έλληνες της Θράκης και του βιλαετίου του Αϊδινίου. Δημιουργήθηκε μία μεικτή επιτροπή που θα εκτιμούσε την περιουσία των ανταλλάξιμων. Αυτές οι ενέργειες προκάλεσαν άμεσα μια βελτίωση της κατάστασης των ελληνικών πληθυσμών. Η είσοδος της Τουρκίας όμως στο Μεγάλο Πόλεμο διέκοψε τις εργασίες της επιτροπής και επέφερε ραγδαία επιδείνωση της κατάστασης. Με δεδομένο πως η είσοδος στον πόλεμο ενάντια στις δυνάμεις τις Αντάντ και στην ίδια συμμαχία με την Τουρκία και τη Βουλγαρία ήταν αδύνατη, στην Ελλάδα απέμεναν δύο επιλογές. Η πρώτη ήταν να παραμείνει ουδέτερη και να μη δώσει καμία αφορμή στην Τουρκία για να προβεί σε αντίποινα. Η δεύτερη να μπει στον πόλεμο στο πλευρό των δυνάμεων της Αντάντ ελπίζοντας στη νίκη, ώστε να μπορέσει υπό προϋποθέσεις να επωφεληθεί ενσωματώνοντας στον εθνικό κορμό τις περιοχές της Μικράς Ασίας με τους συμπαγείς ελληνικούς πληθυσμούς. Η επιλογή αυτή συνεπαγόταν την ένταση των διωγμών από μέρους των Οθωμανών μέχρι την τελική νίκη. Ο Βενιζέλος τασσόταν ξεκάθαρα προς τη δεύτερη επιλογή. Οι αντίπαλοί του, συνεπικουρούμενοι και από το βασιλιά Κωνσταντίνο, ήταν οπαδοί της αυστηρής ουδετερότητας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Η οικονομική διάσταση της Μικρασιατικής Εκστρατείας

3.1 Η ελληνική οικονομία στις αρχές του 20^{ου} αιώνα

Η βάση της ελληνικής οικονομίας υπήρξε ανέκαθεν η γη.²⁶ Κατά την υπό εξέταση εποχή η πλειοψηφία των Ελλήνων ζούσε στην ύπαιθρο και τα 2/3 περίπου του συνολικού πληθυσμού ασχολούνταν με τη γεωργία. Επομένως, η ευημερία της χώρας βασιζόταν σε μεγάλο βαθμό στην οργάνωση της γεωργικής οικονομίας και την εκμετάλλευση του γεωργικού πλούτου. Η μικρή πρόοδος που είχε σημειωθεί στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, δεν αναιρούσε την σκληρή πραγματικότητα για την ελληνική οικονομία. Πρόκειται για μια οικονομία οπισθοδρομική, σχετικά στάσιμη όπου οι μέθοδοι καλλιέργειας δε διέφεραν πολύ από αυτές της εποχής του Βυζαντίου. Η μεγάλη πρόοδος που εμφανίστηκε στην Αγγλία και εξαπλώθηκε σταδιακά σε όλη σχεδόν την δυτική και βόρεια Ευρώπη δεν επηρέασε τη βαλκανική χερσόνησο. Ενώ τα γεωργικά προϊόντα αντιπροσώπευαν περίπου το 70% της συνολικής παραγωγής της χώρας, από άποψη απόδοσης ήταν μία από τις χειρότερες στην Ευρώπη. Δεν υπήρχε αυτάρκεια δημητριακών και λοιπών ειδών διατροφής με αποτέλεσμα κάθε χρόνο να εισάγει περίπου το 1/3 των αναγκών της από το εξωτερικό.

Για να αυξηθεί η αποδοτικότητα της ελληνικής γεωργίας ποιοτικά και ποσοτικά απαιτούνταν εκσυγχρονισμός των μεθόδων καλλιέργειας, αύξηση της χρήσης χημικών λιπασμάτων, επένδυση σημαντικών κεφαλαίων και βελτίωση των μεταφορών. Απαραίτητη προϋπόθεση για να συμβούν όλα αυτά ήταν η ριζική αλλαγή της δομής της γαιοκτησίας. Στη νότια Ελλάδα η τυπική μορφή ιδιοκτησίας ήταν η μικρή οικογενειακή ιδιοκτησία, κατάσταση που δεν ευνοούσε τον τεχνολογικό εκσυγχρονισμό λόγω έλλειψης των απαιτούμενων κεφαλαίων. Η κύρια καλλιέργεια ήταν τα δημητριακά σε ποσοστό περίπου 63% της καλλιεργούμενης γης, και προϊόντα προς εξαγωγή, κατά κύριο λόγο σταφίδα καθώς και λοιπών ειδών αμπελοκομίας και ελαιοκομίας. Στη Μακεδονία και τη Θεσσαλία όπου η γη ήταν περισσότερο εύφορη, η τυπική μορφή ιδιοκτησίας ήταν οι μεγάλη ιδιοκτησία, τα λεγόμενα «τσιφλίκια». Αυτά τα καλλιεργούσαν οι φτωχοί κολλήγοι και οι γαιοκτήμονες έπαιρναν ένα μέρος επί της

---

²⁶ Για την ελληνική οικονομία των αρχών του 20ού αιώνα δεξ: Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΕ, ο.π., σελ. 74-80

ακαθάριστη παραγωγή που κυμαίνονταν μεταξύ 1/3 και 1/2. Στις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, τα τσιφλίκια αποτελούσαν το 33% περίπου της συνολικής καλλιεργήσιμης γης της χώρας (στη Θεσσαλία το 50%). Θεωρητικά οι μεγάλες ιδιοκτησίες ενδείκνυνται για εντατική παραγωγή και αγροτικές καπιταλιστικές επιχειρήσεις. Στην πράξη όμως οι γαιοκτήμονες ήταν ευχαριστημένοι με την είσπραξη των ενοικίων και δεν προχώρησαν στις απαιτούμενες επενδύσεις για τον εκσυγχρονισμό της παραγωγής. Οι κολλήγοι, όπως γίνεται εύκολα κατανοητό, στερούνταν το κεφάλαιο, τη γνώση και το κίνητρο για να προχωρήσουν στην οποιαδήποτε βελτίωση της παραγωγής.

Τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα εξακολουθούσε να ισχύει η προστατευτική πολιτική που εγκαινίασε ο Χαρίλαος Τρικούπης. Οι υψηλοί δασμοί που είχαν επιβληθεί στα δημητριακά, οι υψηλότεροι σε όλη την Ευρώπη, είχαν ως αποτέλεσμα στα τσιφλίκια να καλλιεργούνται σχεδόν αποκλειστικά δημητριακά. Οι συνεχώς αυξανόμενοι δασμοί, σε συνδυασμό με τη μείωση της φορολογίας των σιτοπαραγωγών, είχαν ως αποτέλεσμα την σταθερά υψηλή τιμή τους. Οι τσιφλικάδες ήταν αυτοί που επωφελούνταν από αυτήν την κατάσταση αφού αυξανόταν συνεχώς η αξία της καλλιεργήσιμης γης και των ενοικίων που εισέπρατταν, ενώ το βάρος έπεφτε στους κολλήγους και τους αστικούς πληθυσμούς. Ένας άλλος αρνητικός παράγοντας για την αγροτική οικονομία υπήρξε η κρίση της σταφίδας, που αποτελούσε το βασικό εξαγωγίμο αγροτικό προϊόν. Η υπερπαραγωγή που παρατηρήθηκε και η παράλληλη πτώση των τιμών στην παγκόσμια αγορά, είχε ως συνέπεια να στερηθεί η χώρα πολύτιμο ξένο συνάλλαγμα.

Όλα τα παραπάνω οδηγούσαν σε μια λαϊκή δυσαρέσκεια που σε κάποιες περιπτώσεις πήρε και τη μορφή της εξέγερσης (1910, η εξέγερση του Κιλελέρ). Οι κυβερνήσεις αυτής της περιόδου είχαν αντιληφθεί το κοινωνικό και οικονομικό πρόβλημα που προκαλούσε το σύστημα των τσιφλικιών και έγιναν επανειλημμένες προσπάθειες περιορισμού ή και απαλλοτριώσεών τους. Οι προσπάθειες αυτές συνήθως αποτύγχαναν καθώς η δύναμη των γαιοκτημόνων ήταν μεγάλη. Μετά το κίνημα στο Γουδί το 1909 και κατά τη διάρκεια των πρώτων κυβερνήσεων του Βενιζέλου πάρθηκαν κάποια μέτρα προστασίας των κολλήγων ενώ η αγροτική μεταρρύθμιση που προέβλεπε και εκτεταμένες απαλλοτριώσεις ψηφίστηκε το 1917. Παρόλο που ο Βενιζέλος τασσόταν υπέρ της μικρής οικογενειακής ιδιοκτησίας κι ενός καπιταλιστικού

τρόπου οργάνωσης της παραγωγής, οι ιδιαίτερες συνθήκες που επικρατούσαν στη χώρα (Βαλκανικοί Πόλεμοι, εθνικός διχασμός, Α' Παγκόσμιος Πόλεμος) αποσπούσαν την προσοχή του από το αγροτικό ζήτημα. Ακόμη και μετά την ψήφιση της αγροτικής μεταρρύθμισης το 1917, ελάχιστα έγιναν προς εφαρμογή της, ένεκα της εμπλοκής της χώρας στη Μικρασιατική Εκστρατεία. Η κατάσταση επιδεινωνόταν από της εισροή στη χώρα μεγάλου αριθμού προσφύγων, από τη μετατροπή πολλών εδαφών της σε πεδίο μάχης, κυρίως στη Μακεδονία, καθώς και από τη μετανάστευση αγροτικών πληθυσμών προς της πόλεις προς αναζήτηση ασφάλειας. Η καταστροφή του 1922 και η εισροή εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων στη χώρα ανάγκασε τις κυβερνήσεις να δώσουν οριστική λύση στο αγροτικό πρόβλημα.

Στον τομέα της βιομηχανίας η χώρα βρισκόταν σε ένα πρωτοβιομηχανικό στάδιο.²⁷ Κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα υπήρξε μια υποτυπώδης ανάπτυξη της αλλά χωρίς σημαντικά αποτελέσματα. Οι κύριες αιτίες γι αυτό ήταν η δομή της ελληνικής οικονομίας. Εκτός του αγροτικού τομέα, η πρωτοκαθεδρία του οποίου ήταν αναμφισβήτητη, κυριαρχούσε ο εμπορικός καπιταλισμός. Πρόκειται για μια δραστηριότητα προσανατολισμένη στο εισαγωγικό και εξαγωγικό εμπόριο η οποία απέφερε σημαντικά κέρδη χωρίς να απαιτεί μεγάλες και μακροπρόθεσμες επενδύσεις. Η οπισθοδρομική αγροτική δομή δεν ευνοούσε τον τεχνολογικό και κοινωνικό μετασχηματισμό που θα προήγαγε και την παράλληλη εξέλιξη της βιομηχανίας. Στις παραμονές του Α' Παγκόσμιου Πολέμου η βιομηχανική δραστηριότητα αντιπροσώπευε το ¼ του εθνικού προϊόντος και απασχολούσε μικρό μόνο μέρος του εργατικού δυναμικού. Υπήρχαν κυρίως μικρές βιομηχανικές μονάδες που χρησιμοποιούσαν εγχώριες πρώτες ύλες και παρήγαγαν τρόφιμα (όπως κρασί, αλεύρι, ελαιόλαδο), δέρματα, οινόπνευμα και ορισμένα χημικά προϊόντα (λιπάσματα, νέφτι κ.α.). Το ξέσπασμα του πολέμου δημιούργησε κάποιες προϋποθέσεις που υπό φυσιολογικές συνθήκες δε θα υπήρχαν και οδήγησε στην ανάπτυξη της βιομηχανίας. Η διακοπή του διεθνούς εμπορίου, τα προβλήματα στις διεθνείς μεταφορές και αποκλεισμός που επέβαλλαν οι Σύμμαχοι στη χώρα, αύξησαν τη ζήτηση για βιομηχανικά προϊόντα και ώθησαν τις κυβερνήσεις να ακολουθήσουν προστατευτική πολιτική. Το μεγαλύτερο ποσοστό των βιομηχανιών ήταν συγκεντρωμένο στην Αττική (περίπου 60%) και ακολουθούσε η Θεσσαλονίκη. Η ανάπτυξη αυτή ήταν αποτέλεσμα των ιδιαίτερων συνθηκών που προαναφέρθηκαν και όχι κάποιων ποιοτικών αλλαγών στη δομή της

---

²⁷ Στο ίδιο, σελ. 76-77

οικονομίας. Έτσι, μετά το τέλος του πολέμου για να ενισχυθεί η βιομηχανία ενισχύθηκε με μια υψηλή δασμολογική πολιτική η οποία είχε υψηλό κοινωνικό κόστος.

Ο τομέας της οικονομίας που εμφάνισε πολύ μεγάλα κέρδη κατά τη διάρκεια του πολέμου ήταν η ναυτιλία.²⁸ Το εμπορικό ναυτικό γνώρισε τη μέγιστη ανάπτυξή του το 1915 με 475 πλοία συνολικής χωρητικότητας περίπου 900 χιλιάδων τόνων. Ο πόλεμος επέφερε μεγάλες ανάγκες τόσο στα εμπόλεμα όσο και στα ουδέτερα κράτη με συνέπεια την μεγάλη αύξηση των κομίστρων. Επιπλέον, κατά τα πρώτα χρόνια του πολέμου οι Έλληνες πλοιοκτήτες προχώρησαν στην πώληση 114 πλοίων εκμεταλλευόμενοι την μεγάλη άνοδο της αξίας τους ένεκα των πιεστικών αναγκών που ανέκυψαν. Η φορολογική πολιτική του ελληνικού κράτους κατά την περίοδο αυτή, όπως αποτυπώθηκε σε διαδοχικά νομοσχέδια, ήταν ιδιαίτερα ευνοϊκή για τους εφοπλιστές με συνέπεια να έχουν επιπλέον όφελος από τη μικρή φορολόγηση των υπέρογκων κερδών τους. Έτσι, χάρη στα τεράστια κεφάλαια που είχε συσσωρεύσει, η ελληνική εμπορική ναυτιλία μπόρεσε σε σύντομο χρονικό διάστημα από τη λήξη του πολέμου να αναπληρώσει τις μεγάλες απώλειες πλοίων από εχθρικές ενέργειες κι από ναυάγια και να αναπτυχθεί πάλι.

3.2 Η οικονομική διάσταση της Μικρασιατικής Εκστρατείας κατά την περίοδο του Ε. Βενιζέλου.

Η Μικρασιατική Εκστρατεία άρχισε την 02/5/1919 με την αποβίβαση των τμημάτων της 1^{ης} Μεραρχίας στην προκουμαία της Σμύρνης.²⁹ Οι ελληνικές δυνάμεις είχαν εντολή να διαφυλάξουν την ασφάλεια του πληθυσμού από την εκδήλωση εχθρικών ενεργειών των Τούρκων. Ωστόσο, η πραγματική αιτία που ώθησε τους ηγέτες των Συμμαχικών Δυνάμεων, Αγγλίας, Γαλλίας και Η.Π.Α. να ζητήσουν από τον Βενιζέλο την αποστολή στρατευμάτων στη Σμύρνη, ήταν η προσπάθεια της συμμάχου Ιταλίας να δημιουργήσει τετελεσμένα με την αποβίβαση στρατευμάτων στην νοτιοδυτική Μικρά Ασία και την προώθησή τους βόρεια. Οι ενέργειες αυτές έγιναν χωρίς τη σύμφωνη γνώμη των υπόλοιπων Συμμάχων, οι οποίοι μη διαθέτοντας στρατεύματα δικά τους στην περιοχή ζήτησαν τη συνδρομή της Ελλάδας. Ξεκαθάρισαν

---

²⁸ Στο ίδιο, σελ. 78-80

²⁹ Η χρονολόγηση γίνεται με το Ιουλιανό ημερολόγιο που ήταν την εποχή εκείνη σε ισχύ. Για την αναγωγή στο Γρηγοριανό ημερολόγιο που χρησιμοποιείται σήμερα, προστίθενται 13 ημέρες.

όμως ότι δεν επρόκειτο για την οριστική απόδοση της πόλης και της ενδοχώρας της αλλά για προσωρινή εντολή μέχρι την οριστική λύση των εδαφικών διακανονισμών στις επικείμενες διαπραγματεύσεις ειρήνης.³⁰ Έτσι ξεκινάει η πρώτη φάση της Μικρασιατικής Εκστρατείας η οποία ολοκληρώνεται με τις εκλογές της 1^{ης} Νοεμβρίου του 1920 και την ήττα του Ελευθερίου Βενιζέλου.

Μπορεί η Εκστρατεία να ξεκίνησε τυπικά το Μάιο του 1919, η Ελλάδα όμως βρισκόταν σε πόλεμο από τον Ιούνιο του 1917 ενώ και τα προηγούμενα χρόνια υπήρχε πολεμική κινητοποίηση. Το ιδανικό για τη χώρα θα ήταν να έμπαινε στην εκστρατεία της Μικράς Ασίας έχοντας εθνική ομοψυχία και στιβαρή οικονομία. Τίποτα από τα δύο όμως δε συνέβαινε. Κατά τη διάρκεια του Εθνικού Διχασμού, όπως έμεινε γνωστή αυτή η περίοδος, η χώρα είχε χωριστεί σε δύο αντίπαλα στρατόπεδα, σε μια εποχή που διακυβεύονταν ζωτικά συμφέροντα του έθνους.³¹ Η ελληνική οικονομία ήταν επίσης σε άσχημη κατάσταση. Για να γίνει περισσότερο κατανοητή η οικονομική κατάσταση της χώρας κατά την περίοδο των επιχειρήσεων στη Μικρά Ασία, είναι αναγκαίο να εξεταστεί και η πρότερη οικονομική κατάσταση, οι μεγάλες δυσκολίες που είχαν προκύψει από την πολεμική κινητοποίηση της χώρας κατά τα προηγούμενα έτη.

Την άνοιξη και το καλοκαίρι του 1914 ο στρατός βρισκόταν σε κατάσταση πολεμικής ετοιμότητας συνεπεία της ελληνοτουρκικής κρίσεως ενώ από το φθινόπωρο του 1915 μέχρι την άνοιξη του 1916 η χώρα βρισκόταν σε γενική επιστράτευση. Η προσωρινή κυβέρνηση την οποία σύστησε ο Βενιζέλος στη Θεσσαλονίκη το Σεπτέμβριο του 1916 βρισκόταν κι αυτή σε μερική επιστράτευση στα εδάφη που είχε υπό τον έλεγχό της. Όπως γίνεται λοιπόν εύκολα αντιληπτό, η παρατεταμένη πολεμική ετοιμότητα της χώρας είχε ως συνέπεια την επιδείνωση της οικονομικής της κατάστασης. Οι πολεμικές δαπάνες κατά τη διάρκεια της ουδετερότητας (άνοιξη 1914 – Ιούνιος 1917) ανήλθαν σε 757.228.640 δραχμές, ποσό που αντιστοιχούσε στα 2/3 των δαπανών του χρονικού διαστήματος που βρισκόταν σε εμπόλεμη κατάσταση κατά τα έτη 1917 – 1918. Κατά το χρονικό διάστημα 1914-1918 το συνολικό ποσό των δανείων τα οποία σύναψε η χώρα και που χρησιμοποιήθηκαν σχεδόν εξ' ολοκλήρου στην κάλυψη πολεμικών αναγκών ανήλθε σε περίπου 1.115.000.000 δραχμές. Οι συνολικές δαπάνες που σχετίζονταν με τον πόλεμο υπολογίζονται σε 1.982.896.650 δραχμές, ποσό

---

³⁰ Michael Llewellyn Smith, ο.π., σελ. 159-165

³¹ Για τον Εθνικό Διχασμό δεξ: Γεώργιος Βεντήρης, «Η Ελλάς του 1910-1920» Τόμος 2ος (Αθήναι, 1931)

που αντιπροσωπεύει ένα μέρος μόνο του πραγματικού κόστους. Στο συνολικό ποσό θα πρέπει να συνυπολογιστούν και διάφορες άλλες δαπάνες όπως οι συντάξεις για τα θύματα του πολέμου, οι πληρωμές για τις υπηρεσίες που παρασχέθηκαν στην κυβέρνηση, π.χ. επιτάξεις μεταφορικών μέσων, οι απώλειες που υπέστη η εμπορική ναυτιλία κ.α. Θα πρέπει τέλος να συνυπολογιστούν και οι πολεμικές ζημιές που υπέστησαν περιοχές της ανατολικής Μακεδονίας, καθώς και οι ζημιές που προκάλεσαν τα στρατεύματα των Συμμάχων μέχρι την έξοδο της χώρας στον πόλεμο. Η κυβέρνηση υπολόγισε της ζημιές των Συμμάχων στα 1.126.500.000 δραχμές. Οι Σύμμαχοι δέχτηκαν να καταβάλλουν ένα μικρό ποσό και τελικά κατέβαλλαν ένα ακόμη μικρότερο, ασήμαντο ποσό. Αυτό που έκαναν ήταν να συμπεριλάβουν τις ζημιές που προκάλεσαν τα στρατεύματά τους στις πολεμικές αποζημιώσεις των ηττημένων κρατών. Έτσι η Ελλάδα ζήτησε το ποσό των 4.922.788.736 χρυσών φράγκων ως αποζημίωση. Η επιτροπή αποζημιώσεων, κρίνοντας το ποσό αυτό υπερβολικό της επιδίκασε 528.000.000 χρυσά μάρκα από τη Γερμανία και 292.000.000 χρυσά φράγκα από τη Βουλγαρία και την Αυστροουγγαρία. Ο πόλεμος όμως για την Ελλάδα όμως δεν είχε τελειώσει με αποτέλεσμα η προσοχή της να είναι στραμμένη στην προσπάθεια για την εδαφική της ολοκλήρωση και όχι στις αποζημιώσεις. Έτσι τελικά έλαβε μόνο ένα μικρό ποσοστό από τις αποζημιώσεις που της επιδικάστηκαν.³²

Η Ελλάδα ενώθηκε και πάλι υπό τον Ελευθέριο Βενιζέλο τον Ιούνιο του 1917. Αυτός εξήγησε στους Συμμάχους τις προϋποθέσεις κάτω από τις οποίες θα μπορούσε να βοηθήσει στρατιωτικά στον κοινό αγώνα, η σημαντικότερη εκ των οποίων ήταν η παροχή σημαντικής οικονομικής βοήθειας. Τον Αύγουστο, η Αγγλία κι η Γαλλία δέχτηκαν να παράσχουν 100 εκατομμύρια χρυσά φράγκα Γαλλίας, ανοίγοντας ισόποσες λογιστικές πιστώσεις υπέρ της ελληνικής κυβέρνησης, προς κάλυψη του ελλείμματος του τακτικού προϋπολογισμού.³³ Τον Σεπτέμβριο το Ελληνικό Δημόσιο υπέγραψε σύμβαση με την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδας (Ε.Τ.Ε.) για την χορήγηση δανείου 100 εκατομμυρίων δραχμών για την εξόφληση παλαιότερων οφειλών του (επιτάξεις κατά τα έτη 1915 - 1916), γι αυτό και κλήθηκε «δάνειο επιτάξεως».³⁴ Καθώς όπως ο πόλεμος συνεχιζόταν, το πρόβλημα της χρηματοδότησης συνεχίζονταν και οι σύμμαχοι

³² Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΕ, ο.π., σελ. 83-85

³³ Νίκος Σ. Παντελάκης, «Συμμαχικές πιστώσεις. Κράτος και Εθνική Τράπεζα (1917-1928)», (Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1988), σελ. 30.

³⁴ Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης, «Μαθήματα Δημόσιας Οικονομίας, Τόμος Δ', Ελληνική πολεμική και μεταπολεμική Δημόσια Οικονομία (1912-1925)», (εν Αθήναις, εκδοτικός οίκος Δ.Ν. Τζάκα, Σ. Δελαγραμμάτικα & Σία, 1927), σελ. 52

επιθυμούσαν να λυθεί και στην Ελλάδα με την κυκλοφορία ακάλυπτων τραπεζογραμματίων, όπως ακριβώς είχαν κάνει και οι υπόλοιπες χώρες. Ένας άλλος πρόσφορος τρόπος κατά τη γνώμη τους θα ήταν και η έκδοση εσωτερικού δανείου. Η κυβέρνηση όμως αντέτεινε ότι κάτι τέτοιο δε θα απέφερε σημαντικά ποσά, μόνο περί τα 50 εκατομμύρια περίπου, οπότε ο εξωτερικός δανεισμός ήταν απαραίτητος.³⁵

Έτσι το Νοέμβριο έγινε σαφές στους Συμμάχους ότι για να υπάρξει ικανή κινητοποίηση του ελληνικού στρατού θα έπρεπε να χορηγηθούν οι απαιτούμενες πιστώσεις. Στις 17 Νοεμβρίου 1917 το Ανώτατο Πολεμικό Συμβούλιο των Συμμάχων συζήτησε για το Μακεδονικό Μέτωπο και αποφασίστηκε η ενίσχυσή του. Όσον αφορά την Ελλάδα αποφασίστηκε να της παρασχεθούν πυρομαχικά και λοιπός εξοπλισμός ώστε να αυξηθεί η δύναμή της από 3 σε 12 μεραρχίες. Αγγλία, Γαλλία και Η.Π.Α. θα της δάνειζαν 750 εκατομμύρια φράγκα Γαλλίας ώστε μαζί με τα 150 εκατομμύρια που διέθετε από μόνη της να καλυφθεί ο αμυντικός προϋπολογισμός του 1918. Παράλληλα συμφώνησαν τα πυρομαχικά και ο λοιπός εξοπλισμός που χρειάζονταν, το κόστος του οποίου ανέρχονταν σε περίπου 600 εκατομμύρια φράγκα Γαλλίας, να καλυφθεί με τον ίδιο τρόπο.³⁶

Η συμφωνία υπεγράφη την 28/01/1918 και ήταν πολύ σημαντική καθώς περιελάμβανε τα εξής: α) 750 εκατομμύρια χρυσά φράγκα Γαλλίας για την ενίσχυση της πολεμικής προσπάθειας της Ελλάδας, β) παροχή υλικών και οπλισμού για το στρατό και το ναυτικό, καθώς και μέριμνα για τη διατροφή του στρατεύματος και γ) την υποχρέωση της Ε.Τ.Ε. να προκαταβάλλει στην Αγγλία και τη Γαλλία τις δαπάνες των στρατευμάτων τους στο Μακεδονικό Μέτωπο.

Στο σημείο αυτό πρέπει να διευκρινιστεί ότι οι ανωτέρω αναφερόμενες χρηματικές παροχές εκ μέρους των Συμμάχων δεν ήταν πραγματικές, με την έννοια της μεταφοράς κεφαλαίων, καθώς κατά τη διάρκεια ενός πολέμου δε νοείται η μεταφορά κεφαλαίων διακρατικά. Αυτό που συνέβη ήταν η έκδοση λογιστικών πιστώσεων εκ μέρους τους και βάσει αυτών η ελληνική κυβέρνηση θα επέτρεπε στην Ε.Τ.Ε. να εκδώσει τραπεζογραμμάτια μέχρι αυτό του ποσού, τα οποία η τράπεζα θα κατέθετε με τη σειρά της στο Ελληνικό Δημόσιο. Το νέο χρήμα που θα κυκλοφορούσε, θα ήταν στην ουσία ακάλυπτο, κάτι που θα προκαλούσε αύξηση του πληθωρισμού. Η ρευστοποίηση

³⁵ Νίκος Σ. Παντελάκης, ο.π., σελ. 47

³⁶ Κωνσταντίνος Δ. Βλάσης, «Πρόσφυγες, Οικονομία & Νομοθεσία κατά τη Μικρασιατική Εκστρατεία», (Αθήνα, Εκδόσεις Δούρειος Ίππος, 2020), σελ. 44

των πιστώσεων από την πλευρά των συμμάχων θα πραγματοποιείτο μόνο αν τα ταμειακά διαθέσιμα του ελληνικού δημοσίου έπεφταν κάτω από τα 100 εκατομμύρια φράγκα Γαλλίας ή έξι μήνες μετά την υπογραφή της ειρήνης. Τότε, καταβάλλοντας κατά δόσεις, η ελληνική κυβέρνηση θα έπρεπε να αποσύρει από την εσωτερική κυκλοφορία τραπεζογραμμάτια αναλόγου ύψους. Μέχρι όμως να εξοφλήσει το δάνειο, η Ελλάδα δε μπορούσε να εξασφαλίσει εγγύηση για την σύναψη νέου δανείου, χωρίς τη συγκατάθεση των κυβερνήσεων της Γαλλίας, της Αγγλίας και των Η.Π.Α. Το Δεκέμβριο του 1917 οι τρεις αυτές χώρες ξεκίνησαν το άνοιγμα λογιστικών πιστώσεων και αμέσως οι Εθνική Τράπεζα της Ελλάδας άρχισε την καταβολή των αντιστοίχων ποσών στην ελληνική κυβέρνηση με την παράλληλη έκδοση τραπεζογραμμάτων.³⁷

Παρά τη λήξη του πολέμου το φθινόπωρο του 1918, ο ελληνικός στρατός συνέχισε να είναι επιστρατευμένος. Τον Ιανουάριο του 1919 η οροφή του είχε φτάσει στο ανώτατο σημείο, παρουσιάζοντας τοποθετημένη δύναμη 301.241 οπλίτες και 9.211 αξιωματικούς.³⁸ Για την ελάφρυνση του οικονομικού κόστους που συνεπάγονταν η δύναμη αυτή, άρχισε η σταδιακή αποστράτευση κάποιων κλάσεων. Η αποστολή του εκστρατευτικού σώματος στην νότια Ρωσία όμως και η ανάγκη διατήρησης δέκα μεραρχιών μέχρις ότου υπογραφούν οι συνθήκες ειρήνης και υλοποιηθούν οι όροι τους, συνεπαγόταν ένα μεγάλο οικονομικό βάρος το οποίο η χώρα δε μπορούσε να το επωμιστεί μόνη της. Έτσι ο Βενιζέλος, επικαλούμενος ότι οι μεραρχίες αυτές θα συνέβαλλαν στους συμμαχικούς σκοπούς, ζήτησε την παροχή δανείου ύψους 150 εκατομμυρίων δραχμών με τους όρους που συνήφθη και το προηγούμενο. Στο ποσό αυτό περιλαμβάνονταν και τα αδιάθετα κονδύλια από τις συμμαχικές πιστώσεις των 750 εκατομμυρίων φράγκων Γαλλίας που αναφέρθηκαν σε προηγούμενη παράγραφο, και που υπολογίζονταν σε περίπου 43-73 εκατομμύρια. Το ποσό αυτό μαζί με 300 εκατομμύρια δραχμές που θα εξοικονομούσαν με άλλους τρόπους, θα αρκούσε για την κάλυψη των συνολικών αναγκών για το έτος, που υπολογίζονταν σε 450 εκατομμύρια δραχμές. Η αγγλική πλευρά απάντησε ότι ήταν η τελευταία φορά που θα γινόταν δεκτό το αίτημα της Ελλάδας καθώς ο πόλεμος τελείωσε και η ίδια πλέον αντιμετώπιζε οικονομικά προβλήματα, γεγονός που την ανάγκασε να επιβάλλει περιορισμούς στον εξωτερικό δανεισμό. Τελικά στις 06/5/1919 υπεγράφη συμφωνία παροχής οικονομικής βοήθειας 100 εκατομμυρίων χρυσών φράγκων Γαλλίας με όρους ίδιους με αυτούς της

³⁷ Νίκος Σ. Παντελάκης, ο.π., σελ. 88-89

³⁸ Κωνσταντίνος Δ. Βλάσσης, ο.π., σελ. 46

συμφωνίας του προηγούμενου έτους. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Αλέξανδρος Διομήδης, υπουργός των κυβερνήσεων Βενιζέλου και συνδιοικητής της Ε.Τ.Ε, το δάνειο αυτό, καθώς κι εκείνο που χορηγήθηκε το προηγούμενο έτος, υπήρξαν τα φθηνότερα δάνεια που συνομολογήθηκαν ποτέ από το ελληνικό κράτος.³⁹ Επίσης υπήρξε παροχή και πολεμικού υλικού για το στρατό και το στόλο. Τον Οκτώβριο του ίδιου έτους αποφασίστηκε η σύναψη δανείου με την Ε.Τ.Ε. ύψους 300 εκατομμυρίων δραχμών προκειμένου να καλυφθούν οι ανάγκες του έτους.⁴⁰

Οι συνθήκες αυτές είχαν ως αποτέλεσμα να μειώνεται η εμπιστοσύνη στη δραχμή και να αυξάνεται η ζήτηση για συνάλλαγμα. Έτσι, τον Οκτώβριο του ίδιου έτους ο υπουργός οικονομικών ενημέρωσε το Βενιζέλο ότι τα πραγματικά συναλλαγματικά διαθέσιμα ανέρχονταν σε 75 εκατομμύρια γαλλικά φράγκα καθώς οι λίρες της Αγγλίας και τα δολάρια των Η.Π.Α. είχαν εξαντληθεί. Τον επόμενο μήνα κι αφού εξαντλήθηκαν τελείως τα κρατικά διαθέσιμα, έγινε κρούση προς τις 3 συμμαχικές προκειμένου να αρχίσει η τελική ρευστοποίηση των πιστώσεων, σύμφωνα με τους όρους της συμφωνίας του παρελθόντος έτους. Πράγματι από τον επόμενο μήνα ξεκίνησαν οι ρευστοποιήσεις, προηγήθηκαν οι Η.Π.Α. με την καταβολή 25,9 εκατομμυρίων δραχμών και ακολούθησαν τον επόμενο μήνα οι Άγγλοι με 5,04 εκατομμύρια δραχμές. Η καταβολή συνεχίστηκε μέχρι τον Οκτώβριο με την Αγγλία να καταβάλει συνολικά 165 εκατομμύρια δραχμές και τις Η.Π.Α. 77,7 εκατομμύρια.⁴¹ Η Γαλλία δεν προχώρησε στη ρευστοποίηση του δικού της μεριδίου αφενός διότι το νόμισμά της είχε υποτιμηθεί και η τυχόν ρευστοποίηση θα ήταν επιζήμια για την Ελλάδα και αφετέρου διότι θα είχε δυσμενή επίδραση στα συναλλαγματικά διαθέσιμα της ίδιας, οπότε και ζήτησε από την ελληνική κυβέρνηση να μην προβεί στη ρευστοποίηση, παράκληση που έγινε αποδεκτή.⁴² Είναι άξιο αναφοράς πως μέχρι τον Νοέμβριο του 1920 και την κυβερνητική αλλαγή, οι τρεις χώρες δεν προχώρησαν ούτε καν στο (τυπικής σημασίας) άνοιγμα των πιστώσεων των 850 εκατομμυρίων δραχμών αλλά περιορίστηκαν στα 750 εκατομμύρια.

Το γεγονός πως με την είσοδο του 1920 η Ελλάδα ήταν η μόνη χώρα που συνέχιζε να είναι επιστρατευμένη είχε ως άμεση συνέπεια η ανάγκες χρηματοδότησής της να

³⁹ Αλέξανδρος Διομήδης, «Τα οικονομικά της Ελλάδος προ και μετά την 1^η Νοεμβρίου 1920», (Εν Αθήναις, Τυπογραφείον της Βασιλικής Αυλής, Α. Ραφτάνη, 1922), σελ. 8-12

⁴⁰ Κωνσταντίνος Δ. Βλάχου, ο.π., σελ. 48

⁴¹ Νίκος Σ. Παντελάκης, ο.π., σελ. 88-89

⁴² Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης, ο.π., σελ. 42-43

αυξάνονται συνεχώς. Με το Νόμο 1921 τον Ιανουάριο του 1920 κυρώθηκε το εσωτερικό δάνειο του περασμένου Οκτωβρίου και μάλιστα αυξήθηκε το ποσό από τα 300 στα 500 εκατομμύρια. Τα Μάρτιο συνήφθη νέο δάνειο 300 εκατομμυρίων δραχμών όχι με την Ε.Τ.Ε. αλλά με το κοινό, μέσω λαχειοφόρου, ενώ το Μάιο το προσφάτως αναθεωρημένο ποσό του δανείου των 500 εκατομμυρίων αυξήθηκε σε 600. Παράλληλα επεκτάθηκε το εκδοτικό προνόμιο της Ε.Τ.Ε. κατά 300 εκατομμύρια δραχμές, τα 200 από τα οποία τα δανείστηκε το Ελληνικό Δημόσιο. Ο Νόμος 2547 που δημοσιεύθηκε τον Οκτώβριο του 1920, λίγο πριν τις κρίσιμες εκλογές, ήταν η τελευταία ενέργεια του Βενιζέλου πριν την κυβερνητική μεταβολή. Με το Νόμο αυτόν επικυρώνονταν οι δύο συμβάσεις που είχε υπογράψει με την Εθνική Τράπεζα το Ελληνικό Δημόσιο τον περασμένο Μάιο ενώ ταυτόχρονα αύξανε το ποσό του προσωρινού δανείου κατά 400 εκατομμύρια δραχμές.⁴³

3.3 Η οικονομική διάσταση της Μικρασιατικής Εκστρατείας κατά την περίοδο των αντιβενιζελικών κυβερνήσεων.

Η ήττα του Βενιζέλου αποτέλεσε μεγάλη έκπληξη για τις δυνάμεις της Αντάντ. Την επικράτηση της αντιπολίτευσης ακολούθησε η προκήρυξη δημοψηφίσματος σχετικά με την επιστροφή του Βασιλιά Κωνσταντίνου. Οι σύμμαχοι, με προεξάρχοντες τους Γάλλους, προσπάθησαν να αποτρέψουν την παλινόρθωση του βασιλιά με δύο διακηρύξεις που επιδόθηκαν στις 3 και 5 Δεκεμβρίου.⁴⁴ Με αυτές προειδοποιούσαν την κυβέρνηση ότι θα στερούνταν πλέον της οικονομικής και ηθικής βοήθειάς τους στη συνέχιση του πολέμου. Οι προειδοποιήσεις δεν εισακούστηκαν και η Μικρασιατική Εκστρατεία περνάει πλέον στην επόμενη φάση της.

Η χώρα στερείται πλέον την εξωτερική εξισορρόπηση όσων αφορά την οικονομική βοήθεια αλλά και την παροχή πολεμοφοδίων. Η Αγγλία και οι Η.Π.Α. σταμάτησαν να ρευστοποιούν τις πιστώσεις, ενώ η Γαλλία δεν ξεκίνησε ποτέ τη ρευστοποίηση του δικού της μεριδίου. Επομένως το ποσό των περίπου 600 εκατομμυρίων δραχμών προς ρευστοποίηση εκ μέρους των Συμμάχων σύμφωνα με τις συμφωνίες των προηγούμενων ετών, μετατράπηκε σε «χαρτονόμισμα αναγκαστικής

⁴³ Κωνσταντίνος Δ. Βλάσσης, ο.π., σελ. 51-52

⁴⁴ Michael Llewellyn Smith, ο.π. σελ. 303-304

κυκλοφορίας». ⁴⁵ Επιπλέον αυτού, η Ε.Τ.Ε. είχε προκαταβάλλει στους Άγγλους 110.053.103 και στους Γάλλους 266.964.964 δραχμές για τις δαπάνες τους στο Μακεδονικό μέτωπο. Οι Άγγλοι αποπλήρωσαν το μερίδιό τους, καταβάλλοντας και τους τόκους που τους αναλογούσαν, οι Γάλλοι όμως δεν προχώρησαν στην αποπληρωμή των οφειλομένων. Έτσι, από τα συνολικά 1.227.018.067 δραχμές που εξέδωσε η Εθνική Τράπεζα, (850 εκατομμύρια για την ελληνική κυβέρνηση και τα υπόλοιπα για τους Αγγλογάλλους), το ποσό των 870.546.844 δραχμών έμεινε ακάλυπτο. ⁴⁶

Όπως προαναφέρθηκε, η στάση των Η.Π.Α. ήταν διαφοροποιημένη σε σχέση με αυτή των υπολοίπων συμμάχων κι έτσι η νέα κυβέρνηση απευθύνθηκε σε αμερικανούς αξιωματούχους προκειμένου να συνεχιστεί η από μέρους τους ρευστοποίηση των ποσών που τους αναλογούσαν. Αν και η αρχική διάθεση εκ μέρους τους ήταν θετική, η διπλωματική πίεση που ασκήθηκε από τους Αγγλογάλλους οδήγησε στο πάγωμα των ρευστοποιήσεων.

Η πρώτη άμεση συνέπεια της αλλαγής στη στάση των Συμμάχων ήταν η απώλεια της εμπιστοσύνης στη δραχμή. Η συνεχής έκδοση τραπεζογραμματίων, τα οποία πλέον ήταν ακάλυπτα, είχε ως αποτέλεσμα η ισοτιμία της δραχμής να υποχωρεί διαρκώς, όπως φαίνεται και στον παρακάτω πίνακα.

Ισοτιμία δραχμής (1920-1923) σε μέσες τιμές ⁴⁷

Έτος	Λίρα Αγγλίας	Δολάριο Η.Π.Α.
1920	34,07	9,45
1921	70,33	18,17
1922	166,54	36,87
1923	296,44	64,00

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

⁴⁵ Στο ίδιο, σελ. 306

⁴⁶ Ξενοφών Ε. Ζολώτας, «Νομισματικά και συναλλαγματικά φαινόμενα εν Ελλάδι 1910-1927», (Αθήναι, Εκδόσεις Γκρέκα, 1928), σελ. 57

⁴⁷ Τα πρώτα πενήντα χρόνια της Τράπεζας της Ελλάδας, 1928-1978, Αθήνα, 1978, σελ. 22.

Η αδυναμία προσφυγής στον εξωτερικό δανεισμό οδήγησε την κυβέρνηση στον εσωτερικό δανεισμό προκειμένου να καλύψει τις ανάγκες της. Έτσι στις 11 Μαρτίου συνήφθη σύμβαση με την Ε.Τ.Ε. για τη λήψη προσωρινού δανείου 75 εκατομμυρίων δραχμών ενώ ακολούθησε στις 31 του ίδιου μήνα νέα σύμβαση για δάνειο 550 εκατομμυρίων δραχμών. Μέχρι το τέλος του έτους η κυβέρνηση δανείστηκε από την Ε.Τ.Ε. 275 εκατομμύρια δραχμές, 40 εκατομμύρια χρυσά φράγκα Γαλλίας (προκειμένου να αγοραστούν τοις μετρητοίς από τη Γαλλία πυρομαχικά) καθώς και 100 εκατομμύρια δραχμές μέσω των Γραμματίων Εθνικής Αμύνης.⁴⁸

Η αποτυχία εκπλήρωσης των αντικειμενικών στόχων της επίθεσης του ελληνικού στρατού προς την Άγκυρα το καλοκαίρι του 1921, οδήγησε την όλη κατάσταση σε τέλμα. Ο στρατός παρέμενε ακινητοποιημένος σε μια υπερεκτεταμένη γραμμή ενώ η αποστράτευση των κληθέντων εφέδρων, προκειμένου να απαλλαχτούν οι ίδιοι και να εξοικονομηθούν πόροι, υπήρξε περιορισμένη. Το φθινόπωρο ο πρωθυπουργός Δημήτριος Γούναρης μετέβη στην Ευρώπη προκειμένου να προωθήσει τη διπλωματική λύση του ζητήματος και ταυτόχρονα να επιδιώξει από την αγγλική κυβέρνηση να του δοθεί άδεια να συνάψει δάνειο από τις αγγλικές τράπεζες. Το Δεκέμβριο του δόθηκε η άδεια για σύναψη δανείου ύψους 15 εκατομμυρίων δραχμών, οι προσπάθειές του όμως, μέχρι το Φεβρουάριο του 1922 δεν καρποφόρησαν.⁴⁹

Η κατάσταση ήταν δραματική. Σύμφωνα με τη Στρατιά Μικράς Ασίας, οι μηνιαίες δαπάνες επιμελητείας της ήταν περίπου 76 εκατομμύρια δραχμές, σύμφωνα με τα πεπραγμένα του Ιανουαρίου 1922. Με δεδομένο πως η Στρατιά αντιπροσώπευε τα 2/3 του συνολικού στρατεύματος, εξάγεται το συμπέρασμα πως οι συνολικές δαπάνες επιμελητείας στις αρχές του 1922 ήταν περίπου 110 εκατομμύρια δραχμές μηνιαίως.⁵⁰ Το μεγαλύτερο μέρος του κρατικού προϋπολογισμού το απορροφούσαν οι στρατιωτικές δαπάνες. Έτσι στον προϋπολογισμό του 1920-1921 οι στρατιωτικές δαπάνες αντιπροσώπευαν το 51% των συνολικών δαπανών ενώ σε αυτόν του 1921-1922 το ποσοστό ήταν 59%.⁵¹

Και στο διπλωματικό πεδίο η κατάσταση δεν ήταν καθόλου καλή. Κάθε νέα πρόταση των Συμμάχων για ειρηνική επίλυση του ζητήματος ήταν χειρότερη από την

---

⁴⁸ Κωνσταντίνος Δ. Βλάσσης, ο.π., σελ. 67

⁴⁹ Michael Llewellyn Smith, ο.π. σελ. 428-429

⁵⁰ Κωνσταντίνος Δ. Βλάσσης, ο.π., σελ. 73

⁵¹ Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης, ο.π., σελ. 26

προηγούμενη. Η νέα πρόταση του Μαρτίου του 1922 που γνωστοποιήθηκε στην ελληνική πλευρά, αναγνώριζε τη νέα κατάσταση που είχε δημιουργήσει ο τουρκικός εθνικισμός στη Μικρά Ασία. Προέβλεπε την αποχώρηση του ελληνικού στρατού από εκεί και παράλληλα τη μετατόπιση της συνοριακής γραμμής στην Ανατολική Θράκη δυτικότερα. Η αξίωση όμως των Τούρκων για την απομάκρυνση του ελληνικού στρατού αμέσως μετά την ανακωχή торπύλισε τις συνομιλίες. Καμία ελληνική κυβέρνηση δε θα μπορούσε να αποδεχτεί την εκκένωση της Μικράς Ασίας χωρίς επαρκείς εγγυήσεις από την πλευρά των Συμμάχων για την προστασία του άμαχου ελληνικού πληθυσμού που θα παρέμενε πίσω.

Ο συνδυασμός των ανωτέρω οδηγούσε νομοτελειακά στην άμεση εκκένωση από την Ιωνία καθώς η χρηματοδότηση της επιστρατευμένης στρατιάς ήταν πλέον αδύνατη. Αυτός που έδωσε τη λύση ήταν ο υπουργός οικονομικών Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης. Ο Νόμος 2749 που ψηφίστηκε στις 25 Μαρτίου 1922 προέβλεπε τη διχοτόμηση του χαρτονομίσματος. Το ήμισυ του χαρτονομίσματος θα παρέμενε στην κυκλοφορία (Γεώργιοι Σταύροι) με την μισή αξία ενώ το υπόλοιπο μισό (στέμματα) θα επιστρεφόταν στην Ε.Τ.Ε.. Αυτή με τη σειρά της θα εξέδιδε μία τοκοφόρο ομολογία με εξόφληση σε 20 έτη. Υπήρχε η δυνατότητα για όσους είχαν ανάγκη και δεν επιθυμούσαν να περιμένουν τόσο χρονικό διάστημα να ανταλλάξουν το μισό χαρτονόμισμά τους με τη μισή αξία του, δηλαδή με το ¼ της αξίας του ακέραιου χαρτονομίσματος. Για να μπορέσει να ανταποκριθεί η Εθνική Τράπεζα στο ενδεχόμενο της μαζικής προσφυγής των πολιτών, της επιτράπη η έκδοση μέχρι 550 εκατομμύρια δραχμές. Το «αναγκαστικό δάνειο», όπως ονομάστηκε υπολογίστηκε ότι θα απέφερε περίπου 1,55 δισεκατομμύρια δραχμές, τελικά όμως το ποσό περιορίστηκε στα 1,30 περίπου. Για να αποπληρωθεί όσο το δυνατόν πιο γρήγορα το δάνειο, ο νόμος προέβλεπε διάφορα μέτρα όπως την αύξηση της φορολογίας, την εκποίηση δημόσιας περιουσίας κ.α.⁵² Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ανδρεάδης, το μέτρο αυτό υπήρξε η καλύτερη από όλες τις διαθέσιμες λύσεις για την άμεση εξεύρεση του απαιτούμενου ποσού. Αποδεικνύει την επινοητικότητα και το θάρρος του Πρωτοπαπαδάκη. Για να επέλθουν όμως τα επιθυμητά αποτελέσματα, τα γενναία μέτρα που λήφθηκαν το 1922 θα έπρεπε να ληφθούν στις αρχές του 1921. Ο υπουργός οικονομικών τιμήθηκε από τον Βασιλιά Κωνσταντίνο με τον Μεγαλόσταυρο Γεωργίου του Α΄, ενώ επαινέθηκε και από τον Λόιντ Τζορτζ στη Βρετανική Βουλή των Κοινοτήτων. Δέκα χρόνια αργότερα ο

---

⁵² Κωνσταντίνος Δ. Βλάσσης, ο.π., σελ. 75-76

Βενιζέλος δήλωσε στη Βουλή των Ελλήνων ότι ο Πρωτοπαπαδάκης υπήρξε ο πλέον άδικα τουφεκιστής. Εκτελέστηκε επειδή έλαβε το γενναίο αυτό μέτρο με το οποίο προσέφερε σπουδαία υπηρεσία στην πατρίδα.

Το τελευταίο δανειοδοτικό μέτρο που πήρε η κυβέρνηση ήταν η αύξηση του ορίου κυκλοφορίας των Γραμματίων Εθνικής Αμύνης κατά 200 εκατομμύρια δραχμές τον Ιούλιο του 1922. Τον επόμενο μήνα το μέτωπο κατέρρευσε και μέσα σε δυο εβδομάδες ο κεμαλικός στρατός εισήλθε στη Σμύρνη. Μέσα στο χάος που ακολούθησε ξέσπασε στρατιωτικό κίνημα υπό την ηγεσία των Πλαστήρα, Γονατά και Φωκά, ο Βασιλιάς Κωνσταντίνος εκδιώχθηκε, ενώ σημαίνοντες πολιτικοί και στρατιωτικοί της αντιβενιζελικής μερίδας παραπέμφθηκαν σε στρατοδικείο το οποίο καταδίκασε σε θάνατο έξι από αυτούς.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Κατά τη διάρκεια συζητήσεων σχετικά με τη μικρασιατική εκστρατεία, ο γράφων πολλές φορές έχει δεχτεί το ερώτημα: «και τι δουλειά είχαμε στη Σμύρνη»; Η απάντηση είναι πάντα η ίδια: «την ίδια δουλειά που είχαμε στη Θεσσαλονίκη και τα Ιωάννινα». Τα παράλια της Ιωνίας αποτελούσαν ανέκαθεν τον έναν από τους δύο πυλώνες του Ελληνισμού. Επομένως ο αγώνας για την ενσωμάτωσή τους στον εθνικό κορμό δεν (θα έπρεπε να) διαφέρει σε τίποτα από τους αγώνες που ξεκίνησαν το 1821, οδήγησαν στη γέννηση του νεοελληνικού κράτους και πέτυχαν μέσα σε έναν αιώνα να δώσουν στη χώρα τη σημερινή της μορφή. Με τη Μικρασιατική Εκστρατεία, που κατέληξε σε Μικρασιατική Καταστροφή, έλαβε τέλος η μεγάλη ιδέα, το όραμα για την επανασύσταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Η επιχείρηση δεν ήταν εξαρχής καταδικασμένη όπως υποστηρίζουν πολλοί. Το μεγάλο χρονικό διάστημα που έχει μεσολαβήσει από τα γεγονότα της περιόδου εκείνης επιτρέπει την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων.

Ο Βενιζέλος ακολούθησε μία υψηλή στρατηγική η οποία λάμβανε υπόψη της γεωπολιτικές και γεωστρατηγικές μεταβλητές του διεθνούς περιβάλλοντος. Διείδε την ανακατανομή ισχύος στο χώρο της Ανατολίας και τον επερχόμενο διαμελισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και κατάφερε με επιδέξιο τρόπο να οδηγήσει στη σύμπλευση των ελληνικών συμφερόντων με τα συμφέροντα των Συμμαχικών Δυνάμεων (Αντάντ), πρωτίστως της Αγγλίας και δευτερευόντως της Γαλλίας. Λειτουργήσε κατά κάποιο τρόπο ως θεματοφύλακας της Αντάντ στο χώρο της Ανατολίας αντικαθιστώντας την παραπαίουσα Οθωμανική Αυτοκρατορία. Έτσι κατάφερε να εκμεταλλευτεί τα παράθυρα ευκαιρίας που ανοίγονταν ενώ ταυτόχρονα δεν άφηγε τα σημεία τρωτότητας να εξελιχθούν σε άμεσους κινδύνους. Το τελικό αποτέλεσμα ήταν η υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών η οποία δικαίωνε πανηγυρικά την πολιτική του. Η Συνθήκη αυτή χαιρετίστηκε και από τους πολιτικούς του αντιπάλους. Κατά τη διάρκεια της ηγεσίας του η χώρα λάμβανε εξωτερική εξισορρόπηση στον οικονομικό και διπλωματικό τομέα ενώ σε κάποιες περιπτώσεις έλαβε και στρατιωτική εξισορρόπηση. Φρόντισε για την αρμονική σύζευξη μέσων και σκοπών αποφεύγοντας τον κίνδυνο της υπερεπέκτασης. Χρησιμοποίησε τόσο διπλωματικά όσο και στρατιωτικά μέσα για να επιτύχει τους στόχους του. Σε πολλές περιπτώσεις η χρήση των στρατιωτικών μέσων έγινε αιφνιδιαστικά προκειμένου να

επιτευχθούν τετελεσμένα και να εξυπηρετηθούν έτσι καλύτερα οι πολιτικοί στόχοι που είχαν τεθεί. Μέχρι τη μέρα της αποχώρησής του, οι ελληνικές δυνάμεις προχωρούσαν πάντα (πλην ελαχίστων εξαιρέσεων) νικηφόρα και όλα έδειχναν πως ο ελληνισμός είχε θριαμβεύσει. Εντούτοις πρέπει να τονισθεί ότι μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, με την πάροδο του χρόνου η στάση των Ιταλών γινόταν ολοένα και πιο εχθρική απέναντι στα ελληνικά συμφέροντα ενώ και οι Γάλλοι άρχισαν να έχουν αμφιβολίες σχετικά με την εγκατάσταση των Ελλήνων στη Μικρά Ασία. Ακόμη και μετά την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών δεν έπαψαν να κάνουν σκέψεις περί της αναθεώρησής της. Ήταν η διπλωματική δεινότητα και οι επιδέξιοι χειρισμοί του Βενιζέλου που δεν επέτρεψαν την πλήρη ρήξη με τους Συμμάχους και την εκπλήρωση εκ μέρους τους των συμβατικών τους υποχρεώσεων.

Οι μετаноεμβριανές κυβερνήσεις δεν μπόρεσαν να αξιολογήσουν ορθά τους διεθνείς συσχετισμούς και να δράσουν κατάλληλα προσαρμοζόμενες στις νέες συνθήκες. Αμέσως μετά την άνοδο στην εξουσία ήρθαν σε ρήξη με τους Συμμάχους επαναφέροντας το Βασιλιά Κωνσταντίνο στο θρόνο. Την στιγμή που το κίνημα του Κεμάλ άρχισε να ενδυναμώνεται φρόντισαν με τις λανθασμένες ενέργειές τους να το ενισχύσουν (αποτυχημένες στρατιωτικές επιχειρήσεις χειμώνα 1920 - άνοιξης 1921, απόρριψη διπλωματικών προσπαθειών των Συμμάχων για τερματισμό του πολέμου). Η αλλαγή της στάσης των Συμμάχων προκάλεσε την παύση της εξωτερικής εξισορρόπησης που λάμβανε η χώρα από αυτούς (οικονομική και διπλωματική ενίσχυση, πολεμικά εφόδια) με αποτέλεσμα να βασίζεται πλέον μόνο στις δικές της δυνάμεις. Ταυτόχρονα η Γαλλία άρχισε να ενισχύει τον Κεμάλ, αρχικά διπλωματικά και στη συνέχεια και υλικά, ενώ η Ιταλία, που μέχρι τότε κρατούσε τα προσχήματα, έγινε αποκάλυπτα εχθρική. Η αποκλειστική χρήση στρατιωτικών μέσων προκειμένου να επιτευχθούν οι πολιτικοί στόχοι που είχαν τεθεί, επέφεραν την στρατηγική υπερεπέκταση μέσα από την εξάντληση των διαθέσιμων μέσων (έμπυχο δυναμικό, οικονομικοί, βιομηχανικοί, εμπορικοί πόροι κ.α.). Κάτω από αυτές τις συνθήκες το αποτέλεσμα ήταν προδιαγεγραμμένο. Η διάσπαση του μετώπου οδήγησε στην ήττα και στον ξεριζωμό του ελληνικού στοιχείου από το μικρασιατικό χώρο έπειτα από τρεις χιλιετίες αδιάλειπτης παρουσίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική βιβλιογραφία

- Ανδρεάδης Ανδρέας Μ., «Μαθήματα Δημόσιας Οικονομίας, Τόμος Δ', Ελληνική πολεμική και μεταπολεμική Δημόσια Οικονομία (1912-1925)», (εν Αθήναις, εκδοτικός οίκος Δ.Ν. Τζάκα, Σ. Δελαγραμμάτικα & Σία, 1927)
- Βεντήρης Γεώργιος, «Η Ελλάς του 1910-1920» Τόμος 2ος (Αθήναι, 1931)
- Βλάσσης Κωνσταντίνος Δ., «Πρόσφυγες, Οικονομία & Νομοθεσία κατά τη Μικρασιατική Εκστρατεία», (Αθήνα, Εκδόσεις Δούρειος Ίππος, 2020)
- Διομήδης Αλέξανδρος, «Τα οικονομικά της Ελλάδος προ και μετά την 1ην Νοεμβρίου 1920», (Εν Αθήναις, Τυπογραφείον της Βασιλικής Αυλής, Α. Ραφτάνη, 1922)
- Ζολώτας Ξενοφών Ε., «Νομισματικά και συναλλαγματικά φαινόμενα εν Ελλάδι 1910-1927», (Αθήναι, Εκδόσεις Γκρέκα, 1928)
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΔ, (Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 2008)
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΕ, (Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 2008)
- Κολιόπουλος Κωνσταντίνος, «Η υψηλή στρατηγική της Αρχαίας Σπάρτης», (Αθήνα, Εκδόσεις Ποιότητα, 2007)
- Μπόση Μαίρη, «Η διεθνής ασφάλεια στον μεταψυχροπολεμικό κόσμο», (Αθήνα, εκδόσεις Ποιότητα
- Παντελάκης Νίκος Σ., «Συμμαχικές πιστώσεις. Κράτος και Εθνική Τράπεζα (1917-1928)», (Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1988)
- Πλατιάς Αθανάσιος, «Διεθνείς Σχέσεις και Στρατηγική στον Θουκυδίδη», (Αθήνα, εκδόσεις Εστία, 2007)
- Τα πρώτα πενήντα χρόνια της Τράπεζας της Ελλάδας, 1928-1978, Αθήνα, 1978
- Τσιριγώτης Διονύσιος, «Η ελληνική στρατηγική στη Μικρά Ασία 1919-1922», (Αθήνα, εκδόσεις Ποιότητα, 2010)

Ξένη βιβλιογραφία

- Baylis John & Smith Steve, «Η παγκοσμιοποίηση της διεθνούς πολιτικής», (Αθήνα, Εκδόσεις Επίκεντρο, 2007)

- Clausewitz Carl von, «Περί του πολέμου», 5η ανατύπωση, (Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Βάνιας, 1999)
- Fuller J.F.C., «Η ιδιοφυής στρατηγική του Μεγάλου Αλεξάνδρου», (Αθήνα, Εκδόσεις Ποιότητα 2004)
- Liddell Hart Basil, «Στρατηγική της Έμμεσης Προσεγγίσεως», (Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Βάνιας, 1995)
- Mearsheimer John J., «Η τραγωδία της πολιτικής των μεγάλων δυνάμεων», (Αθήνα, εκδόσεις Ποιότητα, 2009)
- Smith Michael Llewellyn, «Το όραμα της Ιωνίας, η Ελλάδα στη Μικρά Ασία 1919-1922», (Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2009)
- Waltz Kenneth, «Ο Άνθρωπος το Κράτος και ο Πόλεμος», (Αθήνα, Εκδόσεις Ποιότητα, 2011)